

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI  
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI  
O'RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA'LIMI MARKAZI

S. H. NOSIRXO'JAYEV, M. F. LAFASOV,  
S. A'ZAMXO'JAYEVA

# MA'NAVIYAT ASOSLARI

*Akademik litsey va kasb-hunar  
kollejlari uchun darslik*

*To'ldirilgan va qayta ishlangan nashr*

TOSHKENT  
«TURON-IQBOL»  
2010

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi  
O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi markazi Ilmiy-metodik kengashi  
tomonidan kasb-hunar kollejlari va akademik litseylar uchun darslik  
sifatida tavsiya etilgan.

Guruh rahbari: O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi, tarix  
fanlari doktori, professor  
***S. H. Nosirxo'jayev.***

Mas'ul muharrir: falsafa fanlari doktori, professor  
***Q. Xonazarov.***

Taqrizchilar: filologiya fanlari doktori, professor ***N. Komilov,***  
pedagogika fanlari doktori ***M. Quronov,***  
Toshkent arxitektura-qurilish instituti qoshidagi  
akademik litsey o'qituvchisi, tarix fanlari  
nomzodi, dotsent ***A. Tojiboyev.***

Prezident Islom Karimovning «Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch» kitobi asosida qayta ishlangan va to'ldirilgan ushbu darslikda «Ma'naviyat asoslari» fanining maqsad va vazifalari, yosh avlodni milliy va umumbashariy qadriyatlar ruhida zamonaviy tafakkur hamda dunyoqarash egalari etib tarbiyalashdagi ahamiyati, ma'naviyatning inson hayotidagi beqiyos o'rni va ta'siri, ma'naviy meros va qadriyatlar, din va ma'naviyat, islom dini ta'limotida barkamol inson masalasi; jamiyatning siyosiy hayoti, ma'naviyat, mafkura va ma'rifat — shaxs ma'naviyatining asosiy mezonlari ekanligi; oila ma'naviyati, mahalla, shaxs ma'naviyatining nafosat bilan munosabati, marosimlarning ma'naviy tarbiyadagi ahamiyati va Markaziy Osiyo xalqlari ma'naviyati yoritilgan.

Darslik akademik litseylar, kasb-hunar kollejlari o'quvchilari, o'qituvchilari uchun mo'ljallangan.

---

## KIRISH

Mustaqil respublikamizning bugungi ma'rifiy faoliyati va ma'naviy hayotida asrlarga teng sezilarli o'zgarishlar yuz bermoqda. Milliy an'analarimiz va asriy qadriyatlarimiz tiklanmoqda, ularning hayotimizdagi o'rni yanada mustahkamlanmoqda. Jamiyat ma'naviyatini yanada yuksaltirish rivojlanishning o'ziga xos yo'lidan borayotgan mamlakatimiz taraqqiyotining ustuvor yo'nalishlaridan biri ekanligini bugun yaqqol ko'rib turibmiz. Zero, fuqarolarni milliy istiqlol g'oyasi va mafkurasi ruhida tarbiyalashda ma'naviyatning roli beqiyos ekanligi hammaga ma'lum.

Kuchli, qudratli davlat kuchli ma'naviyat zamirida vujudga keladi. Mustaqillik qo'lga kiritilgan dastlabki kunlardanoq, ajdodlarimiz tomonidan ko'p asrlar mobaynida yaratib kelingan g'oyat ulkan, bebaho ma'naviy va madaniy merosimiz, milliy qadriyatlarimizni tiklash davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Natijada, xalqimiz o'z taqdirining chinakam egasi, o'z tarixining ijodkori, o'ziga xos milliy qadriyatlarning, madaniyatning sohibi sifatida tan olindi. Qisqa vaqt ichida jamiyatimizning barcha sohalarida, shu jumladan, ma'naviy-madaniy sohada ham ko'zga ko'rinarli o'zgarishlar amalga oshirildi. Eng quvonarlisi shundaki, tarixiy, milliy va axloqiy qadriyatlar hamda an'analarning, muqaddas dinimizning jamiyatni ma'naviy yuksaltirishdagi o'rni va ahamiyati qayta tiklandi.

Mamlakatimizda xalqimiz ma'naviyatini tiklashda Prezidentimiz Islom Karimovning roli katta. Yurtboshimizning «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari», «Barkamol

avlod — O‘zbekiston taraqqiyotining poydevori», «Jamiyatimiz mafkurasi xalqni — xalq, millatni — millat qilishga xizmat etsin», «Milliy istiqbol mafkurasi — xalq e’tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir», «Ma’naviy yuksalish yo‘lida» «O‘zbekistonning siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari», «O‘zbekiston XXI asrga intilmoqda», «Maktab — taraqqiyot, madaniyat va saodat kaliti», «Tinchlik va xavfsizligimiz o‘z kuch-qudratimizga, hamjihatligimiz va qat’iy irodamizga bog‘liq», «Inson, uning huquq va erkinliklari — oliy qadriyat», «Inson xotirasi — muqaddas, inson qadri — ulug‘» va boshqa asarlarida zamonaviy milliy ma’naviyatimiz asoslari ishlab chiqilgan. Ayni paytda Prezidentimizning «Yuksak ma’naviyat — yengilmas kuch» asarining chop etilishi hayotimizda katta voqea bo‘ldi. Bu asarlarda milliy ma’naviy tiklanish va ma’naviyatni rivojlantirish g‘oyalari asoslangan, ma’naviyat tushunchasiga ta’rif berilgan.

Xalqimiz tobora o‘zligini anglab, mustaqillik poydevorini mustahkamlamoqda. Ma’naviy yuksalish borasida qo‘lga kiritilgan yutuqlar bilan bir qatorda o‘z yechimini kutib turgan muammolar ham bor. Har bir davlatning istiqboli, xalqning farovon, osoyishta hayoti, uning ertangi kuni, kelajagi bo‘lmish yosh avlod, umidli o‘g‘il-qizlari bilan bevosita bog‘liqdir. Shuning uchun ham «O‘zbekiston — kelajagi buyuk davlat» degan ibora zahirida, avvalambor, e’tiborni yoshlarga qaratish va ularga barcha imkoniyatlarni yaratib berishdek mas’uliyat yotadi. «Yuksak ma’naviyat — yengilmas kuch» asarida aytilganidek, «Ota-onalar, ustoz-murabbiylar bu masalada hushyorlikni yo‘qotmasligimiz, yoshlar tarbiyasida aslo beparvo bo‘lmasligimiz zarur». Albatta bu borada yangicha yo‘nalishdagi darsliklarning ahamiyati juda kattadir.

Mustaqil mamlakatimizning oliy va o‘rta maxsus o‘quv yurtlarida «Ma’naviyat asoslari» fanini o‘qitish yo‘lga qo‘yilganiga ancha vaqt bo‘ldi. 1997-yilda bu fan «Ma’naviyat va ma’rifat asoslari» nomi bilan kiritilgan edi. O‘tgan davrda mazkur fanning maqsadi va vazifalari xususida muayyan tasavvur hosil bo‘ldi, uning samaradorligini oshirish

yuzasidan uslubiy-pedagogik qarashlar tizimi shakllandi. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni va Kadrlar tayyorlash milliy dasturiga muvofiq, bu yo'nalishdagi sa'y-harakatlarni yanada faollashtirish talab etiladi. Chunki xalqaro andozalardagi bu hujjatlar ta'lim tizimi zimmasiga dunyo ilm-fani yutuqlaridan yaxshi xabardor, xalqimiz nomidan jahon miqyosida baralla so'z ayta oluvchi, O'zbekiston sha'nini ulug'lashga qodir farzandlarni kamol toptirishdek g'oyat mas'uliyatli vazifa yuklamoqda.

«Ma'naviyat asoslari» fanidan akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari uchun 1999-yilda tayyorlangan o'quv dasturi sinovdan o'tkazildi. Ushbu dastur asosida dolzarb vazifani amalga oshirish yo'lida 2002-yilda ilk bor «Ma'naviyat asoslari» o'quv qo'llanmasi tayyorlandi. O'quv dasturi 2003-yilda uzviylashtirilgan holda takomillashtirildi. Joylardan tushgan takliflar inobatga olinib, o'quv qo'llanma darslikka aylantirildi. Darslik Sharq, xususan, Markaziy Osiyo ilm-fani rivojlanishi tarixiga oid manbalar, Prezident Islom Karimovning asarlari, ma'ruzalari, nutqlari hamda ushbu mavzu bo'yicha bildirgan fikrlari asosida tayyorlandi va ular atroflicha tahlil qilindi.

Mustaqillik yillari fuqarolar hayotida va dunyoqarashida tub burilishlar davri bo'ldi. Jamiyatimiz butunlay yangi qiyofa, yangicha mazmun kasb etmoqda. Odamlarning, ayniqsa, yoshlarimizning turmush tarzi o'zgarmoqda. Endi hamma gap shu qisqa davr ichida qo'lga kiritilgan yutuqlarni asrab-avaylashda. Hozirgi kunda erkin fuqaro ma'naviyatini, milliy g'oyaga sodiq, ozod shaxsni shakllantirish, Prezidentimiz «O'zbekiston XXI asrga intilmoqda» asarida ta'kidlaganidek, oldimizda turgan eng dolzarb vazifadir. «Biz o'z haq-huquqlarini taniydigan, o'z kuchi, imkoniyatlariga tayanadigan, atrofida sodir bo'layotgan voqea-hodisalarga mustaqil munosabat bilan yondashadigan, ayni zamonda shaxsiy manfaatlarini mamlakat va xalq manfaatlari bilan uyg'un holda ko'radigan erkin, har jihatdan barkamol insonlarni tarbiyalashimiz kerak», — deb ta'kidlaganliklari o'rinlidir.

Mamlakatimizning akademik litsey va kasb-hunar kollejlari tayyorlanayotgan mutaxassislarni faqat kasb-kor nuqtayi nazaridan emas, balki ularning dunyoqarashi, ma'naviyati, tafakkuri, mafkuraviy-siyosiy yetukligi, axloqiy barkamolligi va ijtimoiy faoliyati jihatlarini ham hisobga olgan holda shakllantirish g'oyat muhim vazifadir. Bu borada mas'uliyat o'qituvchilar zimmasiga tushadi.

Darslikda kamchiliklar, ba'zi xatolarga yo'l qo'yilgan bo'lishi tabiiy. Darslik haqidagi o'z tanqidiy fikr va mulohazalarini yo'llagan kishilarga mualliflar oldindan o'z minnatdorchiliklarini bildiradilar va ulardan darslikning navbatdagi nashrida foydalanadilar. Fikr va mulohazalar quyidagi manzilga yuborilishi mumkin:

*100100, Toshkent shahri, Chimboy-2 ko'chasi, 96-uy.  
O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim  
vazirligi O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi markazi.*

---

## **I bob. MA'NAVIYATNING RIVOJLANISHI VA UNING JAMIYAT IQTISODIY, SIYOSIY HAYOTIDAGI O'RNI**

### **1-§. «MA'NAVIYAT ASOSLARI» FANINING PREDMETI, TA'RIFI HAMDA TARKIBIY QISMLARI**

#### **«Ma'naviyat asoslari» fanining predmeti**

O'zbekiston taraqqiyotining hozirgi davrida ma'naviyat va ma'rifat, milliy istiqlol g'oyasi hal qiluvchi ahamiyat kasb etmoqda. O'zbekiston Prezidenti

Islom Karimov qator asarlari va ma'ruzalarida ma'naviyat masalasiga keng to'xtalib, uning mohiyatini ochib bergan. 1994-yilda Yurtboshimiz asarlaridan olingan iqtiboslar asosida «Istiqlol va ma'naviyat», 1998-yilda «Ma'naviy yuksalish yo'lida» to'plamlari chop etildi. Yurtboshimizning birgina: «Ma'naviyat insonning, xalqning, jamiyatning, davlatning kuch-qudratidir, u yo'q joyda hech qachon baxt-saodat bo'lmaydi», — degan so'zlari tom-tom kitoblarning ma'nosini beradi. Prezidentimiz asarlarida hozirgi eng muhim, eng dolzarb vazifalardan biri jamiyatimiz a'zolarini, avvalambor, yosh avlodni kamol toptirish, uning qalbida milliy g'oya, milliy mafkura, o'z vataniga mehr-sadoqat tuyg'usini uyg'otish, o'zligini anglash, uni milliy va umumbashariy qadriyatlar ruhida tarbiyalashdan iborat ekanligi ta'kidlanadi. O'zbekistonda bu masalaga nima uchun katta ahamiyat berilayotgani shu so'zlardan ko'rinib turibdi. Prezidentimizning 2001-yil 18-yanvardagi «Milliy istiqlol g'oya: asosiy tushuncha va tamoyillar» fani bo'yicha ta'lim dasturlarini yaratish va respublika ta'lim tizimiga joriy etish to'g'risida»gi Farmoyishidan hamda 2006-yil 25-avgustdagi «Milliy g'oya targ'iboti, ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish to'g'risida»gi Qaroridan keyin ma'naviyat masalasi yangi bosqichga ko'tarildi va qator vazifalar belgilandi.

Bu vazifalarni amalga oshirishda milliy ma'naviyat va ma'rifat asoslariga e'tibor qaratish muhim ahamiyatga egadir. U quyidagilarni qamrab oladi: 1. Ma'naviyat tushunchasi: uni o'qitishdagi maqsad va vazifalar, ma'naviyat ta'rifi hamda metodologik bazasi. 2. Ma'naviyatning tarkibiy asoslari: axloqiy, badiiy, diniy va milliy qadriyatlar. 3. O'zbek xalqining milliy ma'naviyati jahon ma'naviy madaniyatining ajralmas qismi ekanligi.

Keyingi yillarda ma'naviyat muammosi yuzasidan qator ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Zero, ma'naviyat ko'p qirrali tushuncha bo'lib, inson faoliyatining barcha jabhalariga daxldordir. Demak, **ushbu fanning predmeti, «jamiyat taraqqiyoti va inson ongining rivojlanishida ma'naviyatning rolini, uning shakllanishi, takomillashuvi, fuqarolarni ma'naviy jihatdan tarbiyalash omillarini» o'rganishdan iboratdir.**

Xo'sh, «Ma'naviyat asoslari» fanini o'rganish, umuman, ma'naviyat nima uchun zarur? Ushbu savolga javob har bir insonning qalbida mavjud. Chunki ma'naviyatsiz insonning hayvondan farqi yo'q. Unday odamning na jamiyatga, na tabiatga foydasi tegadi. U Chingiz Aytmatovning «Asrga tatigulik kun» romanidagi manqurtiga o'xshaydi. U fikrlamaydi, kelib chiqishini, kimligini bilmaydi, o'ylamaydi, faqat buyruqni bajaradi. Fuqarosi bunday bo'lgan jamiyat tanazzulga mahkumdur. Shu sababli har bir jamiyat yuksak ma'naviyatli kishilarga muhtoj, ularni tarbiyalash uchun bor imkoniyatini ishga soladi. Jumladan, O'zbekistonda mohiyatan butkul yangi jamiyat qurish jarayonida ma'naviyat iqtisodiyot bilan birga ustuvor yo'nalishlardan hisoblanmoqda. Islom Karimov «Xalqning ma'naviy ruhini mustahkamlash va rivojlantirish O'zbekistonda davlat va jamiyatning eng muhim vazifasidir», deya bejiz ta'kidlamagan edilar.

Istiqlol tufayli ma'naviy hayotimizda tub o'zgarishlar sodir bo'lmoqda. Istiqlolning dastlabki kunlaridanoq mamlakatimizda bu sohaga alohida va uzluksiz e'tibor berib kelinmoqda.



Xalqimizning milliy ongi, milliy gʻururi oʻsib, jamiyatning maʼnaviy asosini yanada mustahkamlashga poydevor yaratilmoqda.

**Esda tuting:**

Yuksak maʼnaviyat — jamiyat taraqqiyotining asosi.

*Islom Karimov*

**Maʼnaviyat  
tushunchasiga  
berilgan taʼriflar**

«Maʼnaviyat» tushunchasi mazmunan juda keng qamrovli. Chunki bu tushuncha azal-azaldan rivojlanib kelgan. Uning atama sifatida shakllanishiga islom falsafasi, ilohiyot fani, keyinchalik, ayniqsa, tasavvuf taʼlimoti kuchli taʼsir koʻrsatgan. XX asrda «Maʼnaviyat» tushunchasining mazmuni yanada kengaydi va dunyoviylik kasb etdi.

Inson hayotida moddiy ehtiyojlar qanchalik muhim ahamiyat kasb etsa, maʼnaviy ehtiyojlarga talab undan ham kuchliroq ekanligini taʼkidlamoq zarur. Mustaqillikka erishilgandan keyin bizning yurtimizda ham maʼnaviyat masalasiga bagʻishlangan qator kitoblar nashr etildi, maqolalar eʼlon qilindi. «Vatan tuygʻusi» kitobi mualliflari maʼnaviyatni «jamiyatning, millatning va yoki ayrim kishilarning ichki hayoti, ruhiy kechinmalari, aqliy qobiliyati, idrokini mujassamlashtiruvchi tushuncha» sifatida taʼriflaydilar. «Mening nazarimda, — deb yozadi Prezident Islom Karimov, — «maʼnaviyat» tushunchasi jamiyat hayotidagi gʻoyaviy, mafkuraviy, maʼrifiy, madaniy, diniy va axloqiy qarashlarni oʻzida toʻla mujassam etadi. Shuning uchun ham bu mavzuda fikr yuritganda, mazkur qarashlarning barchasini umumlashtirib, keng maʼnodagi «maʼnaviyat» tushunchasi orqali ifoda etish mumkin».

«Maʼnaviyat» (arabcha «maʼnolar majmuyi»). U ruh, aql, ong, idrok, ruhiy holat, ichki kayfiyat, dadillik, jasorat, xusu-

siy mohiyat, g'amxo'rlik, qayg'urish, did kabi bir necha ma'nolarni ham anglatadi.

Demak, ma'naviyat kishilarning falsafiy, huquqiy, ilmiy, badiiy, axloqiy, diniy tasavvurlari va tushunchalari majmuyi. I. A. Karimov o'zining 2008-yilda nashrdan chiqqan «Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch» nomli yangi asarida: «Ma'naviyat — insonni ruhan poklanish, qalban ulg'ayishga chorlaydigan, odamning ichki dunyosi, irodasini baquvvat, iymon-e'tiqodini butun qiladigan, vijdonini uyg'otadigan beqiyos kuch, uning barcha qarashlarining mezonidir», — deb yozadi. Ma'lumki, Yevropa falsafasi «axloq», «ruh», «iroda», «go'zallik» kabi tushunchalarni tadqiq etishda beqiyos natijalarga erishgan, teran tadqiqotlarni amalga oshirgan bo'lsa-da, ma'naviy hayotni yaxlit holda emas, bo'lib o'rganish an'anasiga sodiq qolgan. Chunonchi, Germaniya olimlari fikricha, Gegel ta'limotida «ruh», Shopengauyer ta'limotida «iroda» borliqning o'zagi sifatida ahamiyat kasb etadi.

Bundan tashqari, hindcha (forsa) «ma'nas» so'zini ham shunga qiyoslaydilar. Ma'naviyat tushunchasining mohiyatiga ko'ra ham unga bir qator ta'riflar beriladi: ilohiy deb bilish; mafkuraga yondosh deb bilish; ma'naviy madaniyatning sinonimi deb bilish; ma'naviy qadriyatlarning yig'indisi deb bilish. Mazkur ta'riflarning bir-biriga o'xshash tomonlari ko'p. Lekin bir-biridan farqli jihatlari ham mavjuddir.

Ma'naviyat — odamning ruhiy va aqliy olami yig'indisi. Ma'naviyat inson va jamiyat madaniyatining negizi, inson va jamiyat hayoti ma'lum yo'nalishining bosh omili. U muayyan iqtisodiy-ijtimoiy hayot tizimining shakllanishi, o'zgarishi yoki inqirozga yuz tutishiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Ma'naviyat boyib borsa, jamiyat ravnaq topib boradi va aksincha, ma'naviyatning qashshoqlashuvi jamiyat tanazzulga yuz tutishiga olib keladi. Boy ma'naviyatsiz buyuk davlat qurib bo'lmaydi. Ma'naviyat jamiyat va millat ravnaqining bosh omili va poydevoridir.

Ma'naviyat insonni ruhiy poklanish va yuksalishga da'vat etadigan, inson ichki olamini boyitadigan, uning iymon-

irodasini, e'tiqodini mustahkamlaydigan, vijdonini uyg'otadigan qudratli botiniy kuch. Moddiy narsalar odamga jismoniy oziq va quvvat bersa, ma'naviyat unga ruhiy oziq va qudrat bag'ishlaydi. Faqat moddiy jihatdan ta'minlanish bilan kifoyalanish — ongsiz va ruhsiz maxluqlarga xosdir. Ma'naviyatga intilish esa ruh va ong egasi bo'lmish odamga xos fazilatdir.

Ma'naviyat — jamiyatning, millatning yoki ayrim bir kishining ichki hayoti, ruhiy kechinmalari, aqliy qobiliyati, idrokini mujassamlantiruvchi tushuncha. Hozirgi kunda ma'naviyat masalalariga munosabat tubdan o'zgarib, uning boyib borishiga kuchli e'tibor berilayotganining boisi ana shunda.

**Esda tuting:**

Ma'naviyat insonning qon-qoni, suyak-suyagiga yillar davomida ona suti, oila tarbiyasi, ajdodlar o'giti, Vatan tuyg'usi, bu hayotning ba'zida achchiq, ba'zida quvonchli saboqlari bilan qatra-qatra bo'lib singib boradi.

*Islom Karimov*

Alisher Navoiy «ma'no ahli» deganda haqiqat yo'liga kirgan komil insonni nazarda tutgan. Ma'rifat ilm, irfon va maorif demakdir. Shunday ekan, ma'naviyat insonning ruhiy olami bilan chambarchas bog'liq tushunchadir. Ma'naviyat insoniyatning, xalqning, jamiyatning, davlatning kuch-quvvati ekan, binobarin, jamiyatning, insonlarning ma'naviy madaniyati qancha yuksak bo'lsa, mamlakat shuncha tez ravnaq topadi, boshqa ijtimoiy muammolarni hal qilish osonlashadi.

Jahon tajribasidan ma'lumki, Germaniya, Yaponiya kabi mamlakatlar qazilma boyliklari, yer-suvi bilan gullab-yashnayotgani yo'q, ular xalqining ma'rifati, aql-idroki bilan XX asrda o'ziga xos o'rin tutdi. Ma'naviyati qashshoq xalq hech qachon boy bo'lmaydi. O'z huquqini bilmagan, o'z qonunlari kuchini anglab yetmagan va tushunishni istamagan, mam-

lakatda ma'naviyat va ma'rifat tizimini yaxshi yo'lga qo'y-  
magan xalqning shon-shavkati oyoqosti bo'ladi, jahon ham-  
jamiyatidagi o'rni yo'qoladi.

**«Ma'rifat»  
va «madaniyat»  
tushunchalari**

Ma'naviyat tushunchasi ma'rifat tu-  
shunchasini ham o'z ichiga olishini  
ta'kidlamoq lozim. «Ma'rifat» (ko'pligi  
«maorif») so'zi ham arabcha bo'lib,  
«arafa» so'zidan olingan. U bilish, bilim, ma'lumot, tanish,  
tanishish ma'nolarini bildiradi.

Ma'rifatli degani bilimli, muayyan sohada ma'lumotli,  
degani bo'lib, u insonparvarlik, ma'naviyat zaminidagina o'z  
mohiyatiga ega bo'ladi. Kishilarning bilimi va madaniyatini  
oshirishga yo'naltirilgan ta'lim-tarbiyaga ham ma'rifat deb  
qaraladi. Ma'rifatni hayotga singdirish bilim va mada-  
niyatning qo'shma mazmuni bo'lib, maorif esa ana shu maz-  
munni yoyish quroli, vositasidir.

Ma'naviyat va ma'rifat tushunchalariga bog'liq atama-  
lardan bo'lgan «madaniyat» so'zi arabcha madina (shahar,  
kent) so'zidan kelib chiqqan. Arablar kishilar hayot tarzini  
ikki turga bo'lib, birini badaviy yoki sahroyi turmush, ikkin-  
chisini madaniy turmush deb ataganlar. Badaviylik ko'ch-  
manchi holda dasht-u sahrolarda yashovchi xalqlarga, mada-  
niylik esa shaharda o'troq yashab, shaharga xos turmush  
tarzini kechiruvchi xalqlarga nisbatan ishlatilgan. Madaniyat  
tushunchasi insoniyat butun tarixiy taraqqiyoti jarayonida  
yaratgan moddiy va ma'naviy boyliklar yig'indisini aks  
ettiradi. Tor ma'noda esa jamiyat ma'naviy hayotini ko'rsatish  
uchun qo'llaniladi.

Madaniyat atamasi ilm-fanda jamiyat qo'lga kiritgan  
ishlab chiqarish, ijtimoiy va ma'naviy yutuqlar majmuyini,  
biror ijtimoiy guruh yoki xalq ma'lum davrda erishgan  
shunday yutuqlar darajasini, o'qimishlilik, ta'lim-tarbiya  
ko'rganlik, ziyolilik va ma'rifatlilik hamda turmushning  
ma'rifatli kishi ehtiyojlariga mos keladigan sharoitlari  
majmuyini bildiradi.

Shu sababli, har qaysi millat nafaqat yer osti va yer usti  
tabiiy boyliklari bilan, harbiy qudrati va ishlab chiqarish

salohiyati bilan, balki, birinchi navbatda, o'zining yuksak madaniyati va ma'naviyati bilan kuchlidir. Shu bois mam-lakatimizning istiqlool yo'lidagi birinchi qadamlaridanoq buyuk ma'naviyatimizni tiklash va yanada yuksaltirish, milliy ta'lim-tarbiya tizimini takomillashtirish, uning milliy zaminini mustahkamlash, zamon talablari bilan uyg'unlashtirish asosida jahon andozalari va ko'nikmalari darajasiga ko'tarish ma-salasiga katta ahamiyat berib kelinmoqda.

### **Kursni o'rganish metodlari**

Kursni o'rganishda milliy ma'naviy me-rosimiz, mustaqil O'zbekistonning demokratik, huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati qurish yo'lida ma'naviyat sohasida qabul qilgan qonunlari, Prezident farmonlari, ma'naviyatning hamma faoliyat jabhalari: ilm, fan va amaliyot sohalari umumiy metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

«Ma'naviyat asoslari» kursini o'rganishda quyidagi metod-lar asosida ish ko'rishiga e'tibor qaratiladi: dialektik metod, qiyoslash va taqqoslash (kuzatish, tarixiy yondashish, mantiq) metodlari, empirik-sotsiologik metod, umummantiqiy metod (sintez, abstraktlash, umumiylik), nazariy metod (abstrakt-likdan konkretlikka), axloqiy metod (ayrim guruh yoki shaxs xulqini kuzatish), izohlash metodi, diagnostika metodi, axborotlash metodi (fan yutuqlaridan foydalanish).

### **Jamiyat, xalq (millat) ma'naviyati**

Jamiyat ma'naviyati shaxslar ma'na- viyatidan tashkil topadi. Shaxs ma'-naviyati esa ruh va aql bilan bog'liq- dir. Bu jihatdan qaraganda, jahon falsafasining tarkibiy qismi bo'lgan Sharq falsafasida inson vujudida ikki qarama-qarshi asos — modda va ruh dialektik bog'liqlikda ekanligi va ular inson mohiyatini belgilashda bosh ahamiyat kasb etishi aytiladi. Inson o'z aql-zakovati bilan shu ikki asosni bosh-qarib, nazorat qilib turadi.

Birinchi asos — inson tanasi, jismining ehtiyojidir. Tana moddiy bo'lganligi tufayli uning ehtiyojlari ham moddidir. Ular o'z qoniqshilarini tabiiy harakatlanuvchi predmetlar yordamida hal qiladilar. Ikkinchi asos — insonning ma'naviyat

mohiyati. Inson moddiy dunyoda yashar ekan, tabiatning boshqa jonli mavjudotlaridan mehnat qilish jarayonida o'z aql-idroki, maqsadini amalga oshirishi bilan farqlanadi. Yaqin yillargacha moddiylik falsafasi aql-zakovatimizni, iste'dodimizni, salohiyatimizni tanimiz ehtiyojlari, nafsimiz yo'liga xizmat qildirganligi sir emas. Inson shu bugunga qadar yaratgan jami moddiy va ma'naviy boyliklarning negizi aynan shu ikki asosga — modda va ruhga tayangan ehtiyojlardir.

Inson vujudidagi bu asoslar tarbiya va parvarishga muhtoj. Ularning inson vujudidagi muvozanati tarbiya va parvarish orqali saqlanadi, mutanosibligi ta'minlanadi. Iymonning yetilishi insonning ma'naviy-ruhiy yuksalishi, o'zligini anglab yetishi, komil shaxs darajasiga ko'tarilishiga sabab bo'ladi.

Mustaqillik tufayli erishilgan eng katta va eng muhim yutuqlarimizdan biri fan bilan dinni, ilmiy dunyoqarash bilan diniy dunyoqarashni bir-biriga qarama-qarshi tushunchalar sifatida baholashdan xalos bo'lganligimizdir. Bunda umum-jahon, jumladan, Sharq falsafasining tub mohiyati ilm-fan erishgan yutuqlar bilan diniy tushunchalarni uyg'unlashtirish, ularning bog'liqligini ochib berishga qaratiladi. Islom falsafasida insonga jismoniy va ruhiy borliq deb qaralib, uning o'tkinchi va mangu hayoti mavjudligi ta'kidlanadi. Insonning inson sifatida mavjudligini ta'minlovchi uning tanasi emas, balki ruhidir. O'lim tanani yashashdan to'xtatadi, uni jasadga aylantiradi, shaxsiyatidan ajratadi. Inson tanasi foni, o'tkinchi, o'zgaruvchi, ruh esa boqiy, o'zgarmasdir.

Ma'naviyati qashshoq bo'lgan odamdan biror narsa kutish aslo mumkin emas. Chunki u yaxshilik va ezgulik haqida umuman o'ylamaydi. Atrofiga va hatto ota-onasi, qarindosh-urug'lari taqdiriga ham befarq, loqayd munosabatda bo'ladi. Bunga juda ko'plab misol keltirish mumkin. Yuksak ma'naviyatli xalq, inson bugungi kun va kelajak haqida fikr yuritadi, qayg'uradi. Zotan, mustaqil yosh mamlakatimizning kelajagi uchun ma'naviyati yuksak, barkamol insonlar zarur.

Ruhning poklanishi qurilayotgan huquqiy demokratik davlatimizning ajralmas ma'naviy-axloqiy tamoyili hisoblanadi. Huddi shu g'oya islom dini va tasavvuf ilmida ham ilgari surilgan.

Ma'naviyat milliy xususiyatga ega ekanini hech qachon unutmaslik kerak. U milliy urf-odatlar, tarbiya an'analari, axloq-odob normalari, qadriyatlar, din, e'tiqod, madaniy-ma'rifiy, ijtimoiy, didaktik, falsafiy-pedagogik qarashlar, ruhiy-psixologik jarayonlar va shu kabilar majmuasidan iboratdir.

**Ma'naviyatning tarkibiy qismlari** **Axloq, ma'naviy meros** hamda **qadriyatlar** ma'naviyatning tarkibiy qismlari hisoblanadi.

Axloqiy bilimlar, malaka va ko'nikmalar, axloq qoidalari yordamida o'quvchining xulq-atvori, xatti-harakatlari, umuman axloqi boshqariladi. Axloqiy madaniyat o'quvchining ko'p qirrali faoliyati davomida shakllanib va takomillashib boradi. Axloqiy madaniyat ko'rinishlari, qirralari, shakllari xilma-xil. Ular insonparvarlik, halollik, tashabbuskorlik; erksevarlik, faollik, ijodkorlik, haqiqatgo'ylik, mas'uliyatlilik; saxiylik, kamtarlik, poklik va shu kabilar. Axloqiy ong axloqiy madaniyatning negizini tashkil etadi. Axloqiy ong o'quvchi ijodiy faoliyatida o'z ifodasini topadi. Uning mezonini bilim va axloq me'yorlari, axloqiy tafakkur hisoblanadi. Axloq — ma'naviyat o'zagi. Inson axloqi shunchaki, salom-alik, xushmuomalalikdangina iborat emas, balki u, avvalo, insof va adolat tuyg'usi, iymon, halollik deganidir.

Axloqiy ongni o'stirish axloqiy madaniyatni takomillashtirishning birlamchi vazifalaridandir. Axloqiy ongning yetukligi uzoq davom etadigan va murakkab jarayon bo'lib, u insoniyat qo'lga kiritgan barcha axloqiy-ma'naviy yutuqlarni o'zlashtirish, shu bilan birga, muayyan sharoit taqozo etadigan muammolarni bartaraf etish jarayonida amalga oshadi. Axloqiy ong vijdon, burch, mas'uliyat, hayo, g'urur kabi insonning ichki — ruhiy hissiyotiga asoslanadi. Axloqiy madaniyatning mag'zini tashkil etuvchi insonparvarlik, halol mehnat, o'zaro yordam, do'stlik, hamkorlik, o'zaro hurmat, baynalmilallik, saxovat, vatanparvarlik, burch, kamtarinlik kabi yuksak insoniy qadriyatlar axloqiy odat asosida o'quvchi ongi va faoliyatida tarkib topadi.

Axloqiy qadriyatlarni o'rganishda axloqiy odat, axloqiy bilim, axloqiy ishonch muhim o'rin tutadi.

Demak:

- axloqiy ong, axloqiy sifat, axloqiy odat, axloqiy faoliyat o'quvchi ma'naviy madaniyatini shakllantirishning muhim belgilarini tashkil etadi;
- axloqiy madaniyat o'quvchining butun hayoti va faoliyati jarayonida rivojlanadi hamda mazmunan boyib, shakllanib boradi;
- axloqiy madaniyat ma'naviy madaniyatning boshqa tarkibiy qismlari bilan o'zaro aloqada va hamkorlikda o'quvchi faoliyatiga doimiy, izchil, sekin-asta singdirib borilgandagina ijobiy natija beradi.

Ajdodlardan avlodlarga ma'naviyat sohasida o'tayotgan barcha narsalar ma'naviy merosni tashkil etadi. **Ma'naviy merosni** o'rganishda quyidagilar muhim o'rin tutadi:

- xalq og'zaki ijodi (asotir, afsona, rivoyat, ertak, doston, naql, maqol, matal, qo'shiq, latifa, lof, xalq dramasi, askiya);
- xalq tasviriy va amaliy san'ati (xalq yaratgan badiiy-estetik san'at namunalari, xalq teatri, xalq musiqa san'ati);
- ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot jarayonida paydo bo'lgan, rivojlangan qadriyat darajasiga ko'tarilgan an'analar, urf-odatlar, rasm-rusumlar, amaliy faoliyatdagi ilg'or tajribalar yig'indisi.

Mavzuni o'rganishda xalq og'zaki ijodining ma'naviy qadriyatlarni targ'ib etishdagi ta'sir kuchi, unda xalqning orzu-umidlari, dunyoqarashi va xarakter xususiyatlari ochib beriladi. Ularda xalqning g'oyaviy-siyosiy, axloqiy, badiiy-estetik, ekologik, iqtisodiy, diniy, aqliy, jismoniy madaniyati mazmuni, ma'naviy talab va ehtiyojlari, orzu-umidlari, ta'lim-tarbiya shakllari, usul va vositalari o'z ifodasini topadi.

Xalq og'zaki ijodi namunalari ma'naviy qadriyatlarning ikkala guruhiga mansub barcha qadriyatlarning poydevori (insonparvarlik, bilimdonlik, mehnatsevarlik, adolatparvarlik, kattalarga hurmat, rostgo'ylik, mehmondo'stlik va boshq.) o'z aksini topgan.

Doston xalq ma'naviy qadriyatlarini qorishiq holda mujassamlashtiruvchi xalq og'zaki ijodi janrlaridan biri bo'lib,



unda musiqa, teatr, she'riyat kabi badiiy-estetik qadriyatlar birlashtirilgan. Dostonlarda yuksak insoniy fazilatlar baxshilar tomonidan badihago'ylik yo'li bilan tinglovchilarga yetkaziladi. Uning hissiy ta'sir kuchi orqali sharq xalqlarining chatchib ketgan falsafiy, diniy, axloqiy qarashlari, urf-odatlar, turmushi badiiy gavdalanitiriladi. Shuning uchun ham dostonlarning tarbiyaviy va ma'rifiy ahamiyati yuksak go'zallikka, baxt-saodatga erishishning birdan-bir yo'li maqsad sari qat'iy intilishda, matonat, mardlik, qahramonlik ko'rsatishda ekanligini namoyish etishdan iborat. 1998-yil 13-yanvarda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan «Alpomish» dostoni yaratilganligining 1000 yilligini nishonlash to'g'risida» Qaror qabul qilindi. «Alpomish» dostoni ajdodlarimiz ijodiy dahosining bebaho badiiy yodgorligi sifatida jahon xalqlari liro-epik ijodi namunalari orasida alohida o'rin tutadi. Mustaqil rivojlanish davrida millat birligi va ma'naviy uyg'onish, g'urur va o'zligini anglash ramziga aylangan ushbu doston yaratilganligining 1000 yilligi UNESKOning 1999-yildagi tadbirlari rejasiga kiritilganligi folklor merosini avaylab-asrash va avlodlarimizga to'la yetkazish maqsadida amalga oshirilgan g'oyatda muhim tadbir bo'ldi. Surxondaryo viloyati va Toshkent shahar hokimliklari birgalikda 1999-yilning oktabr oyida Toshkent shahrida «Alpomish» dostoni va jahon xalqlari epik ijodiyoti» mavzuyida xalqaro konferensiya va Surxondaryo viloyatida tantanali bayram tadbirlarini o'tkazganligi bejiz emas.

**Qadriyatlar** muhim masalalardan biri bo'lib, ma'naviy hayotning tarkibiy qismidir. Mustaqillikning ma'naviy zaminini qaror toptirishda diniy qadriyatlar ham ma'lum ahamiyat kasb etadi. Diniy qadriyatlar ko'plab millatlar, elatlar, xalqlarga taalluqli bo'lgan, ularni g'oyaviy jihatdan birlashtiruvchi turli diniy talablar, g'oyalar, rivoyatlar, amaliy marosimlar, bayramlar majmuasidan iboratdir. Islom dini yer yuzidagi 120 ga yaqin davlatda tarqalgan.

Diniy madaniyat zamidida Sharq xalqlari kalomi, ya'ni e'tiqod ilmi va Qur'oni karim, hadisi sharif, fiqh, ya'ni ibodat, huquq, axloq, tarix, dunyoviy bilimlar turadi. Demak, diniy

qadriyatlar, imon, e'tiqod kabi qoidalar ma'naviy madaniyatning muhim tarkibiy elementidir. Diniy axloq me'yorlari negizida milliy va umuminsoniy axloq qoidalari mujassam bo'lib, ma'lum tarixiy davrda shu davr talabi asosida sayqallanib boradi. Shunday ekan, imon, e'tiqod bironvga yaxshilik qilish, bilim olish, halollik, insoniylik kabi qadriyatlar asosida tashkil topadi.

Milliy qadriyatlar alohida olingan xalq, millat va elatlarning o'z tarixiy taraqqiyoti davomida yaratgan barcha moddiy va ma'naviy boyliklari, urf-odatlar, marosimlari, bayramlari va millatning o'zligini belgilaydigan boshqa o'ziga xos tomonlari yig'indisidan iboratdir. Bu o'ziga xoslik moddiy, ma'naviy, ijtimoiy hayot, oila turmush tarzida namoyon bo'ladi. Bundan tashqari, xalq amaliy san'ati, xalq o'yinlari, rasm-rusumlari, urf-odatlar, marosimlari ham milliy qadriyatlar doirasiga kiradi.

Bulardan boshqa yana quyidagi qadriyatlarni milliy qadriyatlar sifatida belgilash mumkin: tabiiy qadriyatlar (yer-suv, havo, yer usti va osti boyliklari); ijtimoiy qadriyatlar (oilalar, millat, sinf va h.k.); moddiy qadriyatlar; ma'naviy qadriyatlar; umuminsoniy qadriyatlar; oilaviy qadriyatlar; shaxsiy qadriyatlar.

**«Ma'naviyat  
asoslari» va  
boshqa fanlar**

«Ma'naviyat asoslari» fani boshqa **ijtimoiy-gumanitar fanlar bilan** chambarchas bog'liq bo'lib, ularga suyanadi, ulardan oziq oladi. Jumladan, tarix, adabiyot, inson falsafasi, milliy istiqloq g'oyasi, O'zbekiston Konstitutsiyasi va boshqalar ma'naviyat asoslari fanining nazariy manbalari hisoblanadi. Ular bir-birini to'ldiradi, boyitadi.

Yurtboshimiz Islom Karimov ma'naviyat masalasiga doimo jiddiy e'tibor berib kelgan. 1994-yil 23-aprelda Prezident tomonidan «Ma'naviyat va ma'rifat» jamoatchilik markazini tashkil etish to'g'risida»gi Farmon e'lon qilindi. Ikki yil o'tgach esa, 1996-yil 9-sentabrda, Prezident Islom Karimovning «Ma'naviyat va ma'rifat» jamoatchilik markazi faoliyatini yanada takomillashtirish va samaradorligini oshirish to'g'risida»gi Farmoni chiqdi. 1997-yil 29-avgustda birinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 9-sessiyasida qabul qilingan «Ta'lim to'g'risida»gi Qonun va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da, shuningdek, 1999-yil 3-sentabrda «Respublika

ma'naviyat va ma'rifat kengashini qo'llab-quvvatlash to'g'risida»gi Prezident Farmonida ma'naviyat masalasiga, ma'naviy qadriyatlarga yanada katta e'tibor berildi.

Xalqimizning milliy ma'naviyati azaldan jahon xalqlari madaniyati tarixida o'ziga xos mustahkam o'rin egallab keladi. U jahon madaniyatining tarkibiy qismi sifatida o'ziga xos xususiyatlari bilan kishini o'ziga tortadi.

Ma'lumki, umuminsoniy qadriyatlar butun insoniyat tomonidan yaratilgan moddiy va madaniy, ilmiy, falsafiy, axloqiy, estetik, huquqiy, siyosiy, badiiy, ekologik qarashlar, butun insoniyatning mulki bo'lgan boshqa qadriyatlar yig'indisidan iboratdir. Haqiqatan, madaniyat, ma'naviyat umuminsoniy hodisa hisoblanadi.

Jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy taraqqiyoti bevosita uning ma'naviy-axloqiy negizlarining rivojlanishi bilan bog'liqdir. O'zbekiston Prezidenti Islom Karimov «O'zbekistonning o'z istiqloq va taraqqiyot yo'li» asarida qayd qilganidek, bu negizlar:

- umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik;
- xalqimizning ma'naviy merosini mustahkamlash va rivojlantirish;
- insonning o'z imkoniyatlarini erkin namoyon qilishi;
- vatanparvarlikdan iboratdir.

«Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da «ma'naviy-axloqiy tarbiya va ma'rifiy ishlar»ga alohida o'rin berilgandir. Unda aytilishicha, «yosh avlodni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashda xalqning boy milliy madaniy-tarixiy an'analariga, urf-odatlariga hamda umumbashariy qadriyatlarga asoslangan samarali tashkiliy, pedagogik shakl va vositalari ishlab chiqilib, amaliyotga joriy etiladi».

Demak, yuqoridagilardan kelib chiqib, ma'naviyatga quyidagicha ta'rif berish mumkin:

**Ma'naviyat — jamiyat millat, kishilarning ichki dunyosini aks ettiruvchi falsafiy, huquqiy, ilmiy, badiiy, axloqiy, diniy tasavvurlari va tushunchalari majmuyi.**

Shu nuqtayi nazardan qaraganda, I. Karimovning: «Ma'naviyat haqida gap ketar ekan, men, avvalo, insonni

ruhiy poklanish va yuksalishga da'vat etadigan, inson ichki olamini boyitadigan, uning iymon-irodasini, e'tiqodini mustahkamlaydigan, vijdonini uyg'otadigan qudratli botiniy kuchni tasavvur qilaman», — degan fikrlari diqqatga sazovordir.

Islom Karimov asarlaridagi muhim fikrlar ma'naviyatni yaxlit tizim shaklida tasavvur etishda katta ilmiy-amaliy ahamiyatga egadir.

**Demak, «Ma'naviyat asoslari» fani insonning ruhiyatini, o'zligini anglashi, didi, farosati, adolat bilan razillikni, ezigulik bilan yomonlikni, go'zallik bilan xunuklikni, vazminlik bilan johillikni ajrata bilish qobiliyati, aql-zakovati, yuksak maqsad va g'oyalarni qo'ya bilish, ularni amalga oshirish uchun harakat qilish va intilish salohiyatini shakllantiradi.**

**Ma'naviy-axloqiy  
sohalaridagi  
vazifalar**

Mamlakatimizda ma'naviy-ma'rifiy ishlarni amalga oshirishda, milliy ma'naviyat va uning asosiy mohiyatini yoshlar ongiga singdirishda quyidagi vazifalarni bajarish maqsadga muvofiq bo'ladi:

- islohotlarning ikkinchi bosqichida ma'naviy-axloqiy jihatdan yetuk insonlar tarbiyasiga e'tiborni kuchaytirish;
- xalq xo'jaligining barcha sohalarida ma'naviy poklikka to'la erishish;
- milliy qadriyatlarni to'la tiklash, shu asosda milliy iftixor tuyg'ularini shakllantirish;
- O'zbekiston Respublikasi mustaqilligini mustahkamlash va takomillashtirish ishlarida faol qatnashish, bu yo'lda fidoyilik namunalarini ko'rsatish;
- mustaqillik, mamlakat va uning taraqqiyoti uchun halol xizmat qilish, O'zbekiston kelajagi buyuk davlat ekaniga ishonch tuyg'ularini tarbiyalash;
- Prezident farmonlariga, qonunlar va hukumat qarorlariga sodiq bo'lish, qadrlash hamda ularni ijro etish.

Zotan, yurtboshimizning «Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch» asarida aytilganidek: «O'tgan davr mobaynida eski tuzumdan og'ir meros bo'lib qolgan ... illatlarga, el-yurtimizga

nisbatan kamsitish va milliy manfaatlarimizni mensimaslik holatlariga barham berish, ko‘hna qadriyatlarimiz, din-u diyonatimizni tiklash, hayotimizda tarixiy adolatni qaror toptirish, yangi jamiyat qurish yo‘lida xalqimizning ma‘naviy yuksalishini o‘z oldimizga qo‘ygan oliyjanob maqsadlarga yetishda hal qiluvchi mezon deb qarash va shu asosda ish olib borish biz uchun doimo ustuvor vazifa bo‘lib kelganini va bugun ham e‘tiborimiz markazida turganini ta’kidlashimiz lozim».

Demak, ma‘naviyat — nur, ma‘naviyatli shaxs dilida haqiqat nuri aks etgan, o‘zligini anglagan, o‘zining borliqdagi o‘rni va vazifasini tushunib yetgan, haqiqat oldidagi o‘z maqomiga loyiq bo‘lish va burchini ijro etish mas‘uliyatini o‘z zimmasiga ola biladigan insondir. Millat ma‘naviyati o‘z tarixiy shakllangan qiyofasiga ega, shu bilan birga, mohiyatan umumbashariy qadriyatlarga aslo zid emas, balki muvofiqdir. Jamiyat ma‘naviyatini yanada yuksaltirish islohotlarni amalga oshirishda davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishini tashkil etadi.

### **Esa tuting:**

Ma‘naviyat sohasidagi eng asosiy vazifamiz — milliy qadriyatlarimizni tiklash, o‘zligimizni anglash, milliy g‘oya va mafkurani shakllantirish, muqaddas dinimizning ma‘naviy hayotimizdagi o‘rni va hurmatini tiklash».

*Islom Karimov*

## **TAYANCH SO‘Z VA IBORALAR**

Ma‘naviyat, ruh, ma‘rifat, madaniyat, metod, sintez, abstraktlash, empirik, iymon, jamiyat, shaxs, axloq, qadriyat, o‘zlikni anglash, mafkura.

## **MAVZUNI MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOLLAR**

1. «Ma‘naviyat asoslari» fanining predmeti nima?
2. «Ma‘naviyat» tushunchasi mazmuni va ta‘rifi?
3. Madaniyat nima?
4. Ma‘rifat nima?
5. Ma‘naviyatning asosiy tarkibiy qismlari haqida nimalarni bilib oldingiz?

6. Islom Karimovning «O‘zbekistonning o‘z istiqlol va taraqqiyot yo‘li» asarida aytib o‘tgan «Mamlakatimizni yangilash va rivojlantirishning o‘z yo‘li to‘rtta asosiy negizga asoslanishi...» haqidagi fikrlarini izohlang.
7. O‘zbek xalqining boy madaniy va ma’naviy merosiga nimalar kiradi?
8. Islom Karimovning «Yuksak ma’naviyat — yengilmas kuch» asarida ma’naviyatga berilgan ta’rifni izohlang.

### **ERKIN FIKR YURITING:**

Ma’naviyati yuksak inson deb kimni aytsa bo‘ladi? Aksincha-chi?

### **TOPSHIRIQ**

Shaxs ma’naviy kamolotidagi quyidagi fazilatlarga izoh bering.

| T/r | Fazilatlار        | Izoh |
|-----|-------------------|------|
| 1.  | Fidoyilik         |      |
| 2.  | Daxldorlik        |      |
| 3.  | Hamjihatlik       |      |
| 4.  | Tinchliksevarlik  |      |
| 5.  | Mardlik           |      |
| 6.  | Vatanni sevis     |      |
| 7.  | Odoblilik         |      |
| 8.  | Olijanoblik       |      |
| 9.  | Halollik          |      |
| 10. | Vijdon uyg‘oqligi |      |

### **2-§. MA’NAVIY MEROS, QADRIYATLAR, ULARNING SHAKLLARI VA O‘ZARO MUNOSABATI**

#### **Ma’naviyat taraqqiyoti bosqichlari**

Inson yaralibdiki, u yoki bu darajada ma’naviy qiyofaga ega bo‘lgan. Yovvoyilik davrida ham ba’zi insonlar insofli, o‘ljani boshqalar bilan baham ko‘radigan, ba’zilari esa faqat o‘zini o‘ylaydigan, xudbin ekanligini kinofilmlarda ham ko‘ramiz.

Demak, ma’naviyat tarixan konkret (aniq) xususiyatlarga ega ekan. U qadim zamonlardan to hozirgi kungacha dunyo-

ning barcha xalqlari tomonidan yaratilgandir. Shu sababli har bir xalq va millatning o'ziga yarasha, o'ziga mos, o'ziga xos bo'lgan ma'naviyati bor. Ma'naviyat har bir xalqning ijtimoiy muhitiga bog'liq. Millatlarni yoki xalqlarni ma'naviyati yuksak yoki tuban deb baholash shovinizm va irq-chilikning kelib chiqishiga zamin yaratadi.

Bashariyat ma'naviyati taraqqiyoti bosqichlarini quyidagicha bo'lish mumkin: qadimgi davr ma'naviyati (bizda islomgacha milliy ma'naviyat taraqqiyoti); o'rta asrlar ma'naviyati (bizda islom mintaqasi va Temuriylar davri ma'naviyati); yangi davr ma'naviyati (bizda milliy ma'naviyat takomili). Qadimgi madaniyat va ma'naviyat o'choqlari Qadimgi Sharqda, Misr, O'rta Osiyo va Mesopotamiyada miloddan avvalgi IV—III ming yilliklarda), Hindistonda miloddan avvalgi III ming yillikda, Xitoy va Amazonka sohillarida miloddan avvalgi II ming yillikda sodir bo'lgan yuksalish izlari arxeologlarimiz tomonidan aniqlangan. O'rta asrlarda Buyuk ipak yo'li Uyg'onish davri madaniyati va ma'naviyatining yangi bosqichga ko'tarilishida katta rol o'ynagan.

**Ma'naviy meros** Ushbu masalani chuqurroq o'rganish uchun biroz aniqlik kiritish lozim. Bular: ma'naviy meros tushunchasi va uning davomiyligi, xususiyatlari hamda uni o'zlashtirish shakllari; ma'naviyat va madaniyatning qadimiyligi, o'zaro munosabati hamda inson hayoti, shaxs xulq-atvorining ma'naviy qaror topish bosqichlari; milliy mustaqillik sharoitida madaniy meros va qadriyatlarni targ'ib qilishda ijtimoiy-madaniy muassasalarning o'rni.

Birinchi masala ma'naviy va madaniy meros tushunchalari bilan bog'liq. Ma'naviyat — kishilarning egallagan bilimlari, qadriyatlari, madaniyati, olgan bilimlarini hayotda qo'llay bilish kabi holatlar bilan belgilansa, ma'naviy va madaniy meros «tarixiy boylik singari» ajdodlar tomonidan avlodlarga qoldirilgan ma'naviy meros ichidan millatning shu kundagi hayotiga asqotib turgan qismidir. Ota-bobolarimizning boy ma'naviy va madaniy xazinasidan bizga faqat bir qismigina yetib kelgan. Ular ma'naviy yoki madaniy yodgorlik sifatida qadrlanadi.

Ma'naviy meros — bashariyat rivojlanishining uzoq davrlar mobaynida tarkib topgan, inson aql-zakovatining ifodasidir. O'tmish davrlardan insoniyatga qolgan moddiy va ma'naviy madaniyat boyliklari majmuyiga **madaniy meros** deyiladi. Jamiyat o'zgarishi bilan uning madaniyati ham o'zgara boradi, lekin madaniy taraqqiyot uzilib qolmaydi. Ilgarigi madaniyat yo'q bo'lib ketmaydi, madaniy meros va an'analar saqlanadi. Har bir yangi avlod moddiy va ma'naviy madaniyat negizini har gal yangidan yaratmaydi, balki ajdodlar tomonidan yaratilgan madaniy boyliklarni qabul qilib oladi va davom ettiradi.

Moddiy va ma'naviy madaniyatlar bir-biri bilan uzviy bog'liqdir. Ularning har ikkalasi ham madaniyat ekanligini unutmaslik kerak. Negaki inson faoliyatining mahsuli bo'lgan ko'pgina narsalar ham aqliy, ham ma'naviy, ham jismoniy mehnatning natijasi sifatida paydo bo'ladi. Shunday ekan, madaniyat taraqqiyoti o'zidan oldingi avlodlar yaratgan qadriyatlarni o'zlashtirishdan boshlanadi. U yangi qadriyatlarni yaratish yo'lida tayanch vazifani o'taydi.

**Tarixiy vorislik** Ikki jarayon — eskilik bilan yangilik o'rtasidagi obyektiv zaruriy bog'lanish vorislik deb ataladi. Lekin buni izohlashda taraqqiyotga xizmat qiladigan ilg'or vorislikni unga to'siq bo'ladigan reaksiya vorislikdan farqlash lozim. Madaniyatdagi ijobiy (pozitiv) va salbiy (negativ) vorislik ham mavjudligini aytib o'tish kerak.

Demak, tarixiy vorislik — jamiyat va uning madaniyati ravnaqining sharti. Chunki tarixiy davomiylik ma'naviyat rivojlanishining qonuniyati hisoblanadi. Afsuski, yurtimizda totalitar tuzum davrida madaniy merosga nisbatan noto'g'ri munosabatda bo'lib kelindi. «Boy zamindorlarga, hokim sinf tabaqalariga xizmat qilgan o'tmish madaniyatining bizga keragi yo'q, yangi — proletar (yo'qsil) madaniyatini yarata-miz», — degan shior ostida sobiq Sovet Ittifoqi xalqlarining, jumladan, o'zbek xalqining moddiy va ma'naviy madaniyatiga qiron keltirdi, saroylar, masjid va madrasalar buzib tashlandi, nodir asarlar yoqildi. Siyosatning eng zararli



tomoni shunda bo'ldiki, madaniy merosga past nazar bilan qaraldi, osori atiqalar qarovsiz qoldi. Vorisiylik ko'p o'lchovli falsafiy mezon bo'lib, jamiyatdagi ijtimoiy o'zgarishlarning uzluksizligini, turli davlatlar aloqasini, moddiy va ma'naviy boyliklarning bir avloddan ikkinchisiga o'tishini ifodalaydi. Ayni paytda keyingi avlodga shu merosdan qaysi biri o'tadi-yu, o'tmishda qaysi biri qolishi borasida murakkab tanlov jarayoni yuzaga keladi.

Shu bilan birga, har bir jamiyat o'tmish madaniy merosini qanday bo'lsa, shundayligicha, ko'r-ko'rona qabul qilib olmaydi. Har bir jamiyat madaniy merosining o'z dunyoqarashi, tuzumi, manfaatlariga mos keladigan, bugun va kelajak uchun xizmat qiladigan qisminigina qabul qiladi. Biz yuqorida qadriyatlar masalasiga biroz to'xtalgan edik. O'tmishdan qolgan barcha narsalarni bir xil qadriyat tushunchasi doirasiga kiritib bo'lmaydi. Masalan, sho'rolar zamonida yaratilib, uning siyosatini targ'ib etgan, kommunistik mafkura nuqtayi nazaridan yozilgan, endilikda o'z umrini yashab bo'lgan qancha-qancha asarlarni bugungi kun uchun ham, kelajak uchun ham qadriyat sifatida qarab bo'lmaydi. To'g'ri, ular meros, lekin madaniy meros emas, ularni tarixiy fakt sifatida saqlab qolish mumkin, xolos. Demak, madaniy merosning qadri abadul-abad tushmaydigan qismiga **milliy qadriyatlar** deyiladi.

O'zbekistonda istiqlool sharofati bilan milliy qadriyatlar qayta tiklanmoqda. Milliy qadriyatlarimiz istiqlool madaniyatini yaratishimizda negiz bo'lib xizmat qilmoqda. Bu hol milliy mafkuramizda ham o'z ifodasini topib, jamiyatimiz taraqqiyotiga xizmat qilmoqda. Qaysi mamlakatda bo'lmasin, jamiyatdagi yangilanish doimo madaniy merosning uyg'onishiga olib keladi. Bu esa ommaning birlashuvida, milliy o'zlikni anglashning shakllanishi va rivojlanishida muhim g'oyaviy vosita bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, eski mafkuradan voz kechilgan va yetarli darajada ishlangan yangi mafkura hali yaratilmagan paytda yuzaga kelgan bo'shliqni to'ldiradi. MDH mamlakatlarida yuzaga kelgan hozirgi ahvol fikrimiz dalilidir. Ularning har

biri milliy uygʻonish omili sifatida oʻtmish madaniy merosini zoʻr berib tiklamoqda.

Respublikamizda «Maʼnaviyat va maʼrifat» jamoatchilik markazi qoshida 1996-yil yanvar oyida «Oltin meros» xalqaro jamgʻarmasining tashkil etilishi mustaqillik sharoitida oʻtmish madaniy merosini oʻrganish va oʻzlashtirishning yorqin dalilidir. «Oltin meros» xalqaro xayriya jamgʻarmasiga Oʻzbekiston ijodkorlari, ijodkor yoshlarining «Isteʼdod» xayriya, milliy va ijtimoiy barqarorlik hamda madaniyat jamgʻarmalari ham qoʻshildi. Yangi xayriya jamgʻarmasi faoliyati xalqimiz merosining nodir namunalarini toʻplash va asrab-avaylashga, uni nafaqat respublikamizda, balki turli mamlakatlarda targʻib qilishga qaratilgan. Ushbu jamgʻarma fuqarolarda, ayniqsa, yoshlarda vatanparvarlik, mustaqillik tuygʻularini tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Moddiy va maʼnaviy madaniyatimiz shu qadar ulkanki, merosimiz nafaqat oʻz xalqimiz, balki Yevropa, Osiyo, Arab mamlakatlarini ham oʻziga jalb qilib, qiziqish uygʻotmoqda va bu umuminsoniy qadriyatlarga qoʻshilgan salmoqli hissadir. X—XI asrlarda — Yevropa madaniyati hali uygʻonish pallasiga kirmagan paytdayoq bizning Sharq madaniyatimiz barcha jabhalarda yuqori choʻqqilarni zabt etdi. Yaqin vaqtgacha barcha fanlar poydevori yunonlar tomonidan yaratilgan, degan qarash mavjud edi. Aslida ular yaratgan ilm-fan, falsafaning poydevoriga bir necha asr oldin «Avesto»da asos solingan. Makedoniyalik Aleksandr (Iskandar Zulqarnayn) Oʻrta Osiyoga bostirib kelganida, avvalo, zardushtiylar ibodatxonalarini vayron etib, kohinlarni yoʻq qildi. Chunki kohinlar bosqinchilarga qarshi vatanparvarlik kurashini uyushtirgandi. Aleksandr «Avesto»ning 12 ming qoramol terisiga oltin suvi bilan koʻchirilgan nusxasini olib ketib, ilm-fanga, astronomiyaga, tabobatga, jugʻrofiyaga oid qismlarini tarjima qildirib, qolganini kuydirib tashlagan. Qadimgi yunonlarning oʻzlari Platon va Aristotel taʼlimoti, umuman, yunon falsafasi zardushtiylik taʼsiri ostida shakllandi, deb tan olganlar.

Ibn Sino, Farobiy, Fargʻoniy kabi koʻplab olimlarimizning asarlari lotin, qadimiy fransuz, italyan, ispan tillariga tarjima

qilinib, tarjimalar XII—XIII asrlar, asosan, XIV asrdan boshlab Yevropa ilm-fani, falsafasiga chuqur ta'sir ko'rsatdi. Bu asarlarning ko'pchiligi Parij Milliy kutubxonasida hozirgacha saqlanadi.

### **Ma'naviy meros manbalari**

Ma'naviy merosimizning tub manbalari quyidagilardan iborat: qadimgi tarixiy yodgorliklar; arxeologik topilmalar; etnografik manbalar; toponimik manbalar; yozma manbalar; oilaviy tarixiy manbalar.

Xalq ma'naviyati, an'analari, urf-odatları milliy negizdan hosil bo'ladi va tarixiy ahamiyatiga ko'ra xos va nodir sanaladi. Ayni paytda har bir xalqning o'ziga xos madaniyati asrlar davomida boshqa xalqlarning madaniy yutuqlaridan ajralmagan holda yuzaga keladi, rivojlanadi. Har bir avlod madaniy boylikni yangidan yaratmaydi, balki sivilizatsiya davomida shakllangan moddiy va ma'naviy boyliklarni qabul qiladi hamda boyitadi.

Mamlakatimiz Prezidenti 1998-yil 26-iyulda tarixchi olimlar va jurnalistlar bilan suhbatdagi «Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q» nomli nutqida: «Beshafqat davr sinovlaridan omon qolgan, eng qadimgi toshyozuvlar, bitiklardan tortib, bugun kutubxonalarimiz xazinasida saqlanayotgan 20 mingdan ortiq qo'lyozma, ularda mujassamlashgan tarix, adabiyot, san'at, siyosat, axloq, falsafa, tibbiyot, matematika, fizika, kimyo, astronomiya, me'morchilik, dehqonchilikka oid o'n minglab asarlar bizning beqiyos ma'naviy boyligimiz, iftixorimizdir. Bunchalik katta merosga ega bo'lgan xalq dunyoda kam topiladi. Shuning uchun ham bu borada jahonning sanoqli mamlakatlarigina biz bilan bellasha olishi mumkin...» — degan edi.

### **Ma'naviy madaniyat**

Mazkur muammoning ikkinchisi ma'naviyat va madaniyatning qadimiyligi, o'zaro munosabati hamda inson hayoti, shaxs xulq-atvorining ma'naviy qaror topish bosqichlari hisoblanadi. Uni o'rganishda, avvalo, madaniyat eng umumiy tarzda inson va jamiyatning o'zgaruvchanlik faoliyatining barcha turlari hamda faoliyat natijalarining majmuyi

ekanligini unutmaslik lozim. Madaniyat jamiyat va inson taraqqiyotining muayyan bir darajasi, kishilar hayoti va faoliyatining turli ko‘rinishlarida, ular yaratadigan moddiy va ma’naviy boyliklarda ifodalanadi. Madaniyat tushunchasi muayyan tarixiy davrlar, ijtimoiy-iqtisodiy tuzumlar, muayyan jamiyatlar, elat va millatlar taraqqiyoti, moddiy va ma’naviy hayot darajasini, inson faoliyati yoki turmushini ifodalovchi tushunchadir.

Muayyan madaniyatning qamrovi behad keng bo‘lib, u insonlar tomonidan yaratilgan ma’naviy boyliklarni, ijtimoiy ongning ilmiy, badiiy, huquqiy, diniy, axloqiy, falsafiy va boshqa shakllarini, dunyoqarash va tafakkurning barcha shakl va tomonlarini, jamiyatdagi g‘oyalar va ta’limotlarni, badiiy asarlar, estetik qarashlarni ham qamrab oladi. Bundan tashqari, ma’lumot berish, ta’lim-tarbiya, falsafa, din, huquq, etika, estetika, san’at va adabiyot singarilar ham ma’naviy madaniyatga kiradi. Ma’naviy boyliklar siyosiy va huquqiy mafkura, falsafa, axloq, san’at ahli, musavvirlar, bastakorlar, shoir va yozuvchilar, nazariyotchilar, xullas, xalq ommasi tomonidan yaratiladi va ommalashadi. Ma’naviy boyliklar avloddan-avlodga, bir tuzumdan ikkinchi tuzumga meros sifatida o‘tadi va jamiyat taraqqiyotiga katta ta’sir ko‘rsatadi.

Madaniyatning paydo bo‘lishi va rivojlanishi kishilik jamiyati taraqqiyotining eng qadimiy bosqichlariga borib taqaladi. Madaniyat insonning kelib chiqishi bilan uzviy bog‘liqdir. Madaniyat tarixi jamiyat tarixining ajralmas qismidir. Shuning uchun ham uning vujudga kelishi va rivojlanishi masalasini jamiyat tarixidan, jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlaridan, boyliklar va ishlab chiqarish usulidan ajratib ko‘rish mumkin emas. Madaniy taraqqiyotning umumiy qonuniyatlaridan biri uning to‘xtovsiz ravishda boyib borishi va rivojlanishi bilan belgilanadi. Madaniyat taraqqiyotida moddiy ishlab chiqarishning rivoji asos bo‘ladi. Ijtimoiy-iqtisodiy tuzilmalarning, ishlab chiqarish usullarining almashinuviga qarab madaniyat ham sifat jihatdan o‘zgarib boradi. Jamiyatning taraqqiy etishi madaniyatning o‘zgarishini

talab qiladi, madaniyatning yangilanishi esa, o'z navbatida, jamiyatning taraqqiy qilishiga sabab bo'ladi. Boshqacha aytganda, moddiy va ma'naviy madaniyat durdonalari inson aql-idroki, iste'dodi va mehnati mahsulidan iboratdir. Xalq ommasi madaniyat ijodkorigina emas, balki uni to'xtovsiz ravishda boyituvchi, rivojlantiruvchi, avloddan-avlodga yetkazib turilishini ta'minlovchi hamdir.

Shu boisdan ham har bir ijtimoiy tuzum taraqqiyotida madaniyat o'ziga xos belgi va xususiyatlarga ega bo'ladi. Kishilik jamiyatining har bir tarixiy bosqichi o'z madaniy boyliklarini yaratadi va shu tariqa boshqasidan farqlanib turadi. Har bir xalq madaniyati o'z mamlakati doirasidagina, tor milliy biqlikda emas, balki boshqa xalqlar madaniyati bilan o'zaro aloqada rivojlanadi. Shu jumladan, o'zbek xalqi madaniyati ham faqat milliy asosda emas, balki umuminsoniy madaniyatlar ta'sirida ham rivojlanib boradi. Yangi demokratik ta'lim tizimida: o'quvchi shaxsining ma'naviy madaniyati hozirgi insoniyat erishgan yutuqlarga asoslanib qurilmog'i; ma'naviy madaniyatni shakllantirishda milliylikdan yiroq va unga zid unsurlardan voz kechmoq zarurdir.

Madaniyat shaxs kamolotiga moddiy (texnika, ishlab chiqarish tajribasi, moddiy boyliklar) va ma'naviy (fan, adabiyot, san'at, maorif, din, umuminsoniy va milliy ma'naviy qadriyatlar) jihatdan ta'sir ko'rsatadi. Moddiy va ma'naviy madaniyatning o'zaro aloqasi hamda ta'siri natijasida aqlan yetuk, axloqan barkamol, jismonan sog'lom, dunyoqarashi keng, yaxlit shakllangan shaxs tarkib topadi. Jamiyatning moddiy madaniyati uning ma'naviy ta'sirisiz, inson ongi va faoliyatidan tashqarida yaratilmaydi. Inson biror moddiy boylik yaratar ekan, avvalo, uning qurilishi, ishlab chiqarish jarayoni va ta'lim-tarbiyaviy natijasini o'z ongida tasavvur etadi, amaliy ahamiyatini oldindan ko'ra biladi. Ayni shu jarayon ma'naviy manbalarni yaratishga ham tegishli.

Shuni ham unutmaslik kerakki, moddiy hayot bilan ma'naviy hayot dialektik ravishda bog'langan. Moddiy hayot birlamchi, chunki inson ma'naviy muammolar bilan shug'ullanishdan oldin moddiy ehtiyojlarini qondirgan bo'lishi zarur.

Binobarin, ma'naviy hayot ikkilamchi, chunki u moddiy hayotning kishilar ongidagi in'ikosini aks ettiradi. Shaxs, jamiyat hayoti va rivojlanishi moddiy ishlab chiqarishga qay darajada bog'liq bo'lsa, u ma'naviy madaniyatning boy va sermazmun bo'lishiga shu darajada ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Aksincha, ma'naviy hayot va boyliklar qanchalik yuksak taraqqiy etgan bo'lsa, jamiyatning moddiy taraqqiyoti uchun shunchalik keng imkoniyatlar ochiladi.

Aslida shaxs tashqi olam, voqea va hodisalarni aql, idrok, ruhiy holat, ichki kayfiyatlar orqali qabul qilib olishi jarayonida ma'naviy madaniyatli insonda vatanga muhabbat, samimiy do'stlik, insonparvarlik, mehnatsevarlik, mustahkam e'tiqod, imyon, nafosat, axloqiy madaniyat singari fazilatlar shakllanib boradi. Uning sifat darajasi kishilarning umuminsoniy va milliy qadriyatlarga, xalqning ma'naviy merosiga bo'lgan munosabatlarida namoyon bo'ladi. Ma'naviyat negizi hisoblangan umuminsoniy va milliy qadriyatlar shaxsning ijtimoiy tuzum ustqurmalariga munosabati, turli ma'rifiy-madaniy g'oyalar, tushunchalar, qarashlar, tasavvurlar tizimining mahsulidir. Ma'naviy madaniyatning mohiyatini namoyon etuvchi obyekt shaxs hisoblanadi.

Ma'naviy madaniyatning asosiy belgilari insonning ichki va tashqi dunyosida namoyon bo'ladi. Shaxsning ichki ma'naviy dunyosi ma'naviy ehtiyoj, ma'naviy qiziqish, ma'naviy faoliyat va ma'naviy qadriyat kabi asosiy belgilar tizimidan iborat bo'lib, ular o'zaro bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir. Shaxsning ma'naviy ehtiyoji ma'naviy qiziqishni vujudga keltiradi, u shaxs faoliyati jarayonida namoyon bo'ladi va natijada, ma'naviy qadriyat yuzaga keladi. Ma'naviy qadriyat, o'z navbatida, yuqori ma'naviy ehtiyojning paydo bo'lishiga asos bo'ladi. Ma'naviy rivojlanishning bu aylanish davri uzluksiz davom etadi.

Shaxsning ma'naviy ehtiyoji ko'p jihatdan jamiyatning ma'naviy, moddiy taraqqiyoti darajasiga bog'liq ravishda namoyon bo'ladi. Bu ehtiyoj adabiyot va san'atga, ta'lim va tarbiyaga nisbatan qiziqishni yanada oshiradi. Jamiyatning madaniy hayoti xalqning ma'naviy talabi va qiziqishlarini

qondira olmasa, bu narsa jamiyat a'zolarining moddiy va ma'naviy faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bundan shaxs ma'naviy madaniyati uning keng tarmoqli manbalari vositasida shakllanadi, degan xulosa kelib chiqadi.

Faylasuf olimlarning fikrlariga asoslanib, shaxs ma'naviy madaniyati shakllanishiga ta'sir etuvchi quyidagi manbalarni: din, fan, adabiyot, san'at va maorifni ko'rsatish mumkin. Ular o'zaro aloqadorlikda inson ongi va faoliyatiga ta'sir etadi. Demak, ma'naviy madaniyatni shakllantirish manbalari: 1) fan; 2) adabiyot; 3) san'at; 4) din; 5) ma'rifat; 6) ijodkorlik; 7) ma'naviy-ruhiy qadriyatlardir.

Ma'naviy manbalarni o'rganish jarayonida shaxsning yangi-yangi ma'naviy ehtiyojlari paydo bo'ladi. Shu ehtiyojlarni qondirishga harakat qilish esa shaxsda o'z oldiga qo'ygan maqsad va vazifalarni amalga oshirishga intilishni, izlanishni yuzaga keltiradi.

Ma'naviy manbalar ma'naviy madaniyat manbalarining tarixiyliigi, izchilligi va uzviyligi; ma'naviy madaniyat manbalarining xalqchilligi, insonparvarligi; moddiy va ma'naviy boylklarning o'zaro aloqadorligi va ta'siri; manbalarining hayot bilan, turmush bilan bog'liqligi; umuminsoniy milliy qadriyatlarning insonparvarlik, vatanparvarlik va milliy xarakteri masalalari bilan uzviy bog'liqdir.

**Tarixiy davomiylik** Milliy mustaqillik sharoitida madaniy meros masalasi muhimdir. Demak, madaniy meros — bizning moddiy va ma'naviy boyligimiz. Bu jahon ganjiga qo'shilgan bebaho xazinani ajdodlarimiz bizga meros qoldirgan. Bizning tarix oldidagi vazifamiz shu ulkan merosni asrab-avaylab, kelajak avlodlarga yetkazishdir.

Madaniy merosni baholashda, umuman, madaniy siyosatning konseptual asoslarini yaratishda insonparvarlik, taraqqiyparvarlik mezonlariga tayanish kerak. Har bir xalq o'z madaniy merosini to'liq o'rganishi lozim. Madaniy merosni o'rganishdan maqsad o'tmishga sig'inish emas, balki o'tmishga suyanib, undan foydalanib, olg'a siljish, rivojlantirishning yangi bosqichiga chiqishdir.



Madaniy meros va qadriyatlarni targʻib qilishda xalq taʼlimi tizimi, ommaviy axborot vositalari tizimi, doimiy va koʻchma madaniy-maʼrifiy muassasalarning oʻrni beqiyosdir. Hali totalitarizm davrida buyuk qadriyatimiz boʻlgan tilimizni saqlab qolish va uning jamiyatimizdagi oʻrnini yanada mustahkamlash uchun mamlakat rahbari Islom Karimov tashabbusi bilan 1989-yil 21-oktabrda «Davlat tili haqida» Qonun qabul qilindi. Qonunda Oʻzbekistonning davlat tili oʻzbek tilidir, oʻzbek tili respublikaning siyosiy-ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayotining barcha sohalarida toʻliq amal qiladi, deb belgilab qoʻyildi.

Mustaqillik yillarida Prezidentimiz tomonidan madaniy meros va qadriyatlarni targʻib qilish samaradorligini yanada oshirish maqsadida, yuqorida eslatilgan farmonlardan tashqari, yana bir qator qaror va farmonlar qabul qilinganligini taʼkidlamogʻ zarur.

Bular, jumladan, quyidagilardir:

1. Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1996-yil 27-sentabrdagi «Maʼnaviyat va maʼrifat» jamoatchilik markazi qoshidagi, «Oltin meros xalqaro xayriya jamgʻarmasini qoʻllab-quvvatlash toʻgʻrisida»gi Qarori.

2. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 1996-yil 31-dekabrdagi «Respublikada musiqiy taʼlimni, madaniyat va sanʼat oʻquv yurtlari faoliyatini yaxshilash toʻgʻrisida»gi Farmoni.

3. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 1996-yil 7-maydagi «Oʻzbekiston ijtimoiy taraqqiyotida televideniya va radioning rolini oshirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida»gi Farmoni.

4. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 1997-yil 8-yanvardagi «Oʻzbekistonda milliy raqs va xoreografiya sanʼatini rivojlantirish toʻgʻrisida»gi Farmoni.

5. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 1997-yil 23-yanvardagi «Oʻzbekistonning badiiy akademiyasini tashkil etish toʻgʻrisida»gi Farmoni.

6. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 1998-yil 12-yanvardagi «Muzeylar faoliyatini tubdan yaxshilash va takomillashtirish toʻgʻrisida»gi Farmoni.

7. Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 13-yanvardagi «Alpomish» dostoni yaratilganligining 1000 yilligini nishonlash toʻgʻrisida»gi Qarori.



8. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 24-iyuldagi «Ma’naviy-ma’rifiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish va uning samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Qarori.

9. 1999-yil 15-apreldagi «Arxivlar to‘g‘risida»gi Qonun.

10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 1999-yil 3-sentabrdagi «Respublika Ma’naviyat va ma’rifat Kengashini qo‘llab-quvvatlash to‘g‘risida» Farmoni.

11. Vazirlar Mahkamasining 2000-yil 29-martdagi «Avesto» yaratilganligining 2700 yilligini nishonlash to‘g‘risidagi Qarori.

12. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2004-yil 21-martdagi «2004—2009-yillarda maktab ta’limini rivojlantirish davlat umummilliy dasturi to‘g‘risida»gi Farmoni.

13. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006-yil 25-avgustdagi «Milliy g‘oya targ‘iboti, ma’naviy-ma’rifiy ishlar samaradorligini oshirish to‘g‘risida»gi Qarori.

14. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008 yil 29 fevraldagi «Yoshlar yili» Davlat dasturi to‘g‘risida»gi Qarori.

Umuman, Prezident Islom Karimov ilgari surgan fikr va g‘oyalardan ma’naviyatning quyidagi tarkibiy qismlarini aniq-lab olish mumkin:

- madaniy-ma’rifiy yuksalish;
- ijtimoiy-didaktik taraqqiyot;
- falsafiy ideologik va siyosiy o‘rish;
- iymon-e’tiqodning butunligi;
- milliy axloq-odob me’yorlariga to‘la rioya qilish;
- ilm-ma’rifatli bo‘lish;
- insonparvarlik, vatanparvarlik, xalqparvarlik, adolat-parvarlik;
- milliy qadriyatlarga muhabbat;
- fidoyilik, mardlik, jasurlik, tashabbuskorlik;
- poklanish;
- islom diniga e’tiqodlilik;
- Vatan va xalq mustaqilligini doimiy ravishda himoya qilish va unga xizmat qilish, ajdodlarga, ularning merosiga chuqur hurmat va shu kabilar.

Ma'naviy merosning bir qismi muzeylarda saqlanadi. Shu sababli muzeylar yoshlar tarbiyasida muhim rol o'ynaydi. Prezidentning «Muzeylar faoliyatini tubdan yaxshilash va takomillashtirish to'g'risida»gi Farmonidan ko'zlangan maqsad muzeylarni yagona bir oilaga birlashtirish, ya'ni ular faoliyatini boshqaruvchi markaziy rahbar organ yaratishdan iboratdir. Aslida muzey — madaniyat ko'zgusi, tarixiy, moddiy va ma'naviy yodgorliklarni to'plash, saqlash, o'rganish va tashviq qilish kabi ishlarni amalga oshiruvchi ilmiy, ma'rifiy-ma'naviy maskandir. U ekspozitsiya va ko'rgazmalar vositasida ilmiy tashviqot va ma'naviy tarbiya vazifasini bajaradi. Yurtimizda zamonaviy tushunchadagi muzeylarning 122 yillik tarixi bor. 1876-yilda Toshkentda turli kolleksionerlar qo'lida to'plangan turli ashyolar to'plami asosida o'lkashunoslik muzeyi (hozirgi O'zbekiston tarixi muzeyi), 1918-yilda O'zbekiston davlat san'at muzeyi, 1937-yilda Toshkentdagi Amaliy san'at muzeyi, 1941-yilda Alisher Navoiy nomidagi muzey, mustaqillik yillarida — 1996-yilda Temuriylar tarixi davlat muzeyi, Olimpiya shon-shuhrati muzeyi kabi bir qator sohalarini yorituvchi muzeylar tashkil topdi.

Buyuk davlatlarning bugungi kuni hamda istiqbolini madaniyat va ma'naviyat haqida guvohlik beruvchi muzeylarsiz tasavvur etish qiyin. Prezidentimiz Islom Karimov «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari» asarida ta'kidlaganidek, biron-bir jamiyat ma'naviy imkoniyatlarini, odamlar ongida ma'naviy va axloqiy qadriyatlarni rivojlantirmay hamda mustahkamlamay o'z istiqbolini tasavvur eta olmaydi. Bu borada amalga oshirilayotgan ishlar yuzasidan quyidagicha xulosalarga kelish mumkin:

1. «Ma'naviyat va ma'rifat» jamoatchilik markazining (1999-yildan «Ma'naviyat va ma'rifat» kengashi) tuzilishi va unga yuklangan vazifalar mamlakatimiz ma'naviy hayotini tubdan jonlantirib yubordi.

2. Ma'naviyatga davlat siyosatining bosh vazifasi deb qarash bu sohaning taraqqiy topishiga zamin bo'ldi. Ma'na-

viy-ma'rifiy islohotlar davlat siyosatining asosiy, ustuvor yo'nalishi deb belgilandi.

3. Barcha jabhadagi rahbarlarning ma'naviyat bilan bevosita shug'ullana boshlashi ma'naviyatni jonlantirishga imkon yaratdi. Sho'rolar davrida ma'naviyat va ma'rifat masalalari bilan tashkilot rahbarining uchinchi o'rinbosari shug'ullanar edi, xolos. Ko'pgina MDH davlatlarida hozir ham shunday. Bizda esa ma'naviyat masalasi bilan Bosh vazirning o'rinbosari va shaxsan hokimlar shug'ullanadi. Prezidentimiz esa barcha rahbarlarga namuna sifatida «ma'-naviyatning bosh homiysi va himoyachisi» deb e'lon qilindi.

4. Barcha sohalarda ma'naviyat va ma'rifat masalalari bo'yicha rahbarlarning maxsus birinchi o'rinbosarlari lavozimi joriy qilinishi boshqaruv tizimida katta voqea bo'ldi.

5. Respublikamizda amaliy qadriyatlarni tiklash bo'yicha jiddiy tadbirlarning amalga oshirilishi xalqimiz hayotidagi eng muhim voqealardan biridir.

O'zbekiston mustaqil respublika sifatida tan olingandan keyin amalga oshirilgan eng buyuk ishlar sirasiga ma'naviy merosimiz va qadriyatlarimizga munosabat tubdan o'zgarganini ham kiritish lozim. Bu borada Prezident tashabbusi va rahnamoligida ko'plab ishlarning amalga oshirilishi ma'naviyat jabhasida qator ijobiy samaralar berdi. Xususan, shu sa'y-harakatlar natijasida Navro'z, Hayit bayramlari tiklandi; Ahmad Yassaviy, Najmiddin Kubro, Bahouddin Naqshband, Amir Temur va Zahiriddin Muhammad Bobur kabi buyuk shaxslarning tarixdagi o'rni haqqoniy bahosini topmoqda.

Demak, ma'naviyatga bashariyat taraqqiyotining mahsuli sifatida qaralmog'i lozim. Bu esa milliy ma'naviy qadriyatlarga hurmat va millat o'zligini anglab yetishini talab qiladi.

## **TAYANCH SO'Z VA IBORALAR**

Islom mintaqasi, Amazonka, Mesopotamiya, ma'naviy meros, madaniy meros, tarixiy vorislik, milliy qadriyat, dialektika, tarixiy davomiylik.

## MAVZUNI MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOLLAR

1. Mustamlaka yillari va ma'naviyat masalasida o'z fikringizni bayon qiling.
2. Mustaqillikning milliy ma'naviy tiklanishga ta'siri qanday?
3. Milliy ma'naviy tiklanish nima?
4. Nima uchun Islom Karimov ma'naviyatni rivojlantirishga ustuvor vazifa sifatida qaramoqda?
5. Mustaqillik yillarida ma'naviy merosimiz rahnamolari nomlarining tiklanishi.
6. Unutilgan va taqiqlangan milliy qadriyatlarimizning tiklanishi.
7. O'z yeri, o'z tili va o'z diniga ega bo'lish nima?
8. O'zbek milliy qadriyatlari:  
«Farzand kutib»,  
«Yigitlik sha'ni, qizlik iffati»,  
«Kelin-kuyov axloqi»,  
«Ota-ona qadri» haqida gapiring.

### Mulohaza uchun mavzu:

XIX asrdagi Farg'ona general gubernatori M. D. Skobelevning: «Millatni yo'q qilish uchun uni qirish shart emas, uning madaniyati, san'ati, tilini yo'q qilsang bas, tez orada o'zi adoyi tamom bo'ladi» — degan so'zlari haqida bahs yuriting.

### TOPSHIRIQ

Shaxs ma'naviy kamolotidagi quyidagi fazilatlarga izoh bering.

| T/r | Fazilatlar         | Izoh |
|-----|--------------------|------|
| 1.  | Ezgulik            |      |
| 2.  | Andishalilik       |      |
| 3.  | O'z-o'zini anglash |      |
| 4.  | Tashabbuskorlik    |      |
| 5.  | Intizomlilik       |      |
| 6.  | Tirishqoqlik       |      |
| 7.  | Ijtimoiy faollik   |      |
| 8.  | Kamtarlik          |      |
| 9.  | Saxovatlilik       |      |
| 10. | Rahmdillik         |      |

### 3-§. AMALIY MASHG'ULOT

#### Milliy va umuminsoniy qadriyatlar va ularning o'zaro munosabati

**Darsning maqsadi:** o'quvchilarni milliy va umuminsoniy qadriyat hamda ularning o'zaro munosabati to'g'risida mustaqil fikrlashga va o'z mulohazalarini erkin ifodalashga, shu orqali milliy va umuminsoniy ma'naviyatning mohiyatini to'g'ri anglashga o'rgatish.

**Darsning shakli:** guruhlar taqdimoti (prezentatsiyasi).

**Darsga oid jihozlar:** markerlar, flamaster, plakatlari va kerakli adabiyotlar, shu bilan birgalikda sinf taxtasi va bo'rdan unumli foydalanish mumkin. Kodoskop va multimedia materiallarini tayyorlab foydalanilsa yanada yaxshi.

**Darsning tuzilishi:**

Tashkiliy daqiqa.

Yangi mavzu bo'yicha guruhda ishlash.

Guruhlar ishining yakuni.

Darsga yakun yasash va uy ishi.

**O'qituvchi:**

- noan'anaviy amaliy mashg'ulot bo'lganligi uchun dars haqida qisqacha ma'lumot beradi;
- oldingi darsda ifodalangan darsning maqsadini, ya'ni o'quvchilarning ijodiy izlanishi va mustaqil fikrlarini bildirishlari uchun imkoniyat yaratilganini bayon qiladi;
- o'quvchilarning bilimlari va qobiliyatlarini hisobga olib sinfni 5—6 kishidan qilib guruhlariga bo'ladi;
- har bir guruh qaysi mavzuni keng yoritib berishi va taqdim etishi (prezentatsiya) nega kerakligini tushuntiradi;
- zarur bo'lganda o'tgan darslardagi mavzulardan muhim joylarini eslatadi;
- dars oxirida unu xulosalaydi va uyga vazifa beradi.

**O'quvchilar:**

- berilgan mavzu bo'yicha javoblar tayyorlashda ijodiy yondashadi;

- mavzu bo'yicha o'z fikrini ilgari suradi va asoslab beradi;
- dars mavzusi muhokamasida faol ishtirok etadi;
- javob berishga tayyorgarlik davrida ko'rgazmali qurollar yoki chizmalarni mastaqil tayyorlaydi;
- munozara davrida savollar beradi.

Mashg'ulotni o'tishda quyidagilarga alohida e'tiborni qaratish kerak:

- mavzu taqdimotida asosiy g'oyalar plakatga chizilishi yoki sinf taxtasiga yozilishi kerak;
- ushbu maqsad uchun kodoskop, multimedia va kompyuterdan foydalanish zarur;
- har bir guruh o'z mavzusini ko'rgazmali asoslab taqdimot qiladi;
- guruhdagi har bir o'quvchi o'z fikrini albatta bildirishi zarur.

### **Taqdimot uchun mavzular:**

1-guruh. Islomgacha bo'lgan milliy ma'naviyatimiz taraqqiyoti. Milliy ong va milliy o'zlikni anglash masalasi.

2-guruh. Milliy ma'naviyat va qadriyatlar masalasi.

3-guruh. Umuminsoniy qadriyatlar va umuminsoniy munosabatlar.

4-guruh. Xalqimizning an'analariga hurmat, «millatchilik», Sharq va G'arb ruhi masalasi.

*Sinf taxtasiga quyidagi yozuv  
osib qo'yiladi yoki ekranga*

### **Ma'naviyat — davlat asosi, davlat esa ma'naviyat suyanchig'i**

#### **O'qituvchining kirish so'zi:**

Bugungi mashg'ulot ma'naviyatning asosiy ajtralmas qismlaridan bo'lgan milliy va umuminsoniy qadriyatlar bag'ishlangan. Siz bilasizki ma'naviyat milliy va umumbashariy hususiyatlarga ega.

Milliy ma'naviyat, avvalo, tarixiy hodisadir. U qisqa davrda shakllanmaydi. U millatning ibtidosi bilan bog'liq. Milliy ma'naviyat tarixi millatning ma'naviy rivojida namoyon bo'ladi. Milliy ma'naviy kamolot zamonda, ya'ni millatning butun tarixi davomida yuz beradi, ammo u ba'zan shiddat bilan yuksalsa, ba'zan tanazzulga yuz tutishi mumkin. Shuning uchun milliy ma'naviyatni juda avaylash va rivojlantirish zarur.

**Umuminsoniy qadriyat insoniyat ijtimoiy manfaati, ehtiyoji uchun xizmat qiladigan, ularni ezgulikka yo'llaydigan ma'naviy boylikdir.**

### *1-guruh taqdimoti (sinf taxtasiga chizma ilinadi)*

**1-o'quvchi:** Islomgacha bo'lgan milliy ma'naviyatimiz tarixi bir necha ming yilni qamrab oladi. Ma'naviyatimiz to'g'risidagi ma'lumotlarning bir qismi hatto milliy hududlarimizdan tashqarida ham topilgan bo'lib, «Avesto» kitobi va turkiy toshbitiklarda uchraydi. Ikkinchi qismi qadimgi Shumer, Bobil va Assur, Misr va Yunon, Hind va Xitoy manbalarida, Eron shohanshohlaridan qolgan toshbitiklarda aks etgan. Uchinchi guruh manbalar arxeologik yodgorliklar bo'lib, ular bevosita yurtimiz hududidagi moddiy ashyolar va inshootlar bilan bog'liq. To'rtinchi guruh manbalar so'nggi davrlargacha og'zaki an'ana holida yetib kelgan xalq adabiyoti, urf-odat va marosimlar, o'yinlar, bayramlar ko'rinishida namoyon bo'ladi.

**2-o'quvchi:** Milliy ong milliy madaniyatning tarkibiy qismi bo'lib, uni milliy madaniyatning cho'qqisiga qiyos qilish mumkin. Milliy ong milliy madaniyatning millat manfaati, millat istiqboli, taraqqiyoti bilan bog'liq bo'lgan muammolarining inson ongidagi ifodasidir. Shuni ham unutmaslik lozimki, u milliy madaniyat zaminida shakllanishi, rivojlanishi mumkin. Milliy madaniyati rivojlanmagan, milliy birdamlik va hamkorlik tuyg'ulari zaif bo'lgan xalqlarda yuksak milliy ong bo'lishi amri maholdir.

Milliy madaniyatning birlik va hamkorlikka, millat tarixini xolisona anglashga, milliy til va madaniyatni qadrlashga, milliy axloq-odob va boshqa ma'naviy xislatlarni saqlashga

xizmat qiluvchi tomonlari milliy ongning negizini tashkil etadi. Bundan tashqari, agar milliy ongimiz to'xtovsiz yuksala bormasa, mustaqilligimizning ma'naviy zamini mustahkam bo'lmaydi. Chunki milliy ong mustaqillilikka yo'nalish beradi, xalqni yakdil qiladi.

Milliy ong muayyan millat va xalqning ijtimoiy birligi, ijtimoiy shart-sharoitlari, urf-odatlari, an'analari, turmush tarzi asosida vujudga kelgan kishilarning (millat yoki xalqning) hissiyotlari, kechinmalari, tushunchalari, qarashlari, g'oya va nazariyalari majmuyini ham anglatadi. Ta'lim-tarbiyaning milliy ongning shakllanishi hamda taraqqiy etishidagi o'rni va ahamiyati nihoyatda ulkandir. Maktab yoshlarga fan asoslaridan bilim beribgina qolmay, balki ularni tarbiyalaydi, ilmiy dunyoqarashini shakllantirishga ko'maklashadi, komil inson degan oliy maqsad sari yetaklaydi.

**3-o'quvchi:** Avvalo, muayyan jamiyatdagi har bir millatning ongi, ma'naviy qiyofasi o'sha tabiiy, ijtimoiy, tarixiy sharoitlarga qarab o'zgarib borishi tabiiydir. Zero, millatning ruhiy, ma'naviy qiyofasi mavjud ijtimoiy ong shakllarida o'z ifodasini topadi.

Milliy ong ijtimoiy ong shakllari singari ma'lum davrlarda o'zining nisbiy mustaqilliligi tufayli jamiyat asosini tashkil etuvchi bazis va ustqurmaning mohiyatini tubdan o'zgartirib borishga faol ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bunga misol tariqasida sobiq Ittifoqdagi respublikalar hududida ro'y berayotgan keskin o'zgarishlar jarayonini ko'rsatib o'tish mumkin. Ularning hayotida shiddat bilan ro'y berayotgan ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va huquqiy o'zgarishlar qanchalik keskin tus olmasin, xalq ommasi ongining yangicha shakllanishi anchagina ijobiy tus olyapti.

Milliy ong va uning shakllanishi, eng avvalo, milliy uyg'onish zaminida boshlanadi. Milliylikni tan olish — millatga mansub kishilarning ijtimoiy-etnik barqarorligini tan olish demakdir. Milliy o'zlikni anglash ilmiy-siyosiy tus olsa va ijtimoiy harakat uchun qo'llanma darajasiga ko'tarilsa, milliy mafkura deb ataladi. Bu sohadagi asosiy qoidalar Islom Karimov asarlarida ta'kidlangan bo'lib, bugungi kunimizga xos yorqin xususiyatlardan biri millatning o'zligini anglashidir.



**4-o'quvchi:** Demak, millatning o'zligini anglashi tushunchalarining tarkibiy qismlari, avvalo, quyidagilardan iborat:

1. Millat (etnos)ga mansubligini anglash. Milliy birlikni va boshqa etnoslarning mavjudligini tushunib yetish.

2. Millatning insoniyat taraqqiyotidagi tarixiy o'rnini bilish.

3. Milliy qadriyatlar: til, tug'ilib o'sgan joy, madaniyatga (keng ma'noda) sodiqlik.

4. Milliy manfaatlarni tushunib yetish.

5. Milliy mustaqillik va milliy taraqqiyotga intilish va unga vijdonan xizmat qilish.

6. Vatanparvarlik.

Basharti, mustaqil davlatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchi bo'lgan xalqda yetuk milliy ong bo'lmasa, ozodlik, erkinlik haqida gap ham bo'lishi mumkin emas. Agar xalqning milliy ongi to'xtovsiz o'sib bormasa, mustaqillikning ma'naviy zamini mustahkamlanmaydi.

**5-o'quvchi:** Siyosiy madaniyati o'sgan, milliy o'zligini anglagan xalq va millatning hayoti mazmunan boyiydi, go'zallasha boradi.

Avvalo, o'zligini anglash — bu xalqning o'tmish tarixiy taraqqiyot yo'lini, ota-bobolarining, nasl-nasabining, avlod-ajdodlarining kim bo'lganligi va ularning jahon ilm-fani, madaniyati taraqqiyotiga qo'shgan buyuk hissalarini bilib olishdir. Milliy o'zlikni anglash kishi jamiyat va Vatanning porloq istiqbolini ta'minlash uchun qanday imkoniyatlarga ega ekanligini chuqur anglab yetishi va mavjud imkoniyatlarni yuzaga chiqarish uchun o'zini safarbar etishi, demakdir.

O'zini chuqur anglab yetgan, ko'zi ochilgan, aqli yetilgan, g'oyaviy-siyosiy jihatdan uyg'ongan, jipslashgan xalq va millatni mustamlakachilik usulida ushlab turish, tili, madaniyati, qadriyatlarini oyoqosti qilish, boyliklarini talon-taroj qilish, huquqini poymol etish, davlat mustaqilligidan judo qilish mumkin emas.

## *2-guruh taqdimoti (taxtaga plakat osiladi)*

**1-o'quvchi:** Dunyodagi har bir millat, katta-kichikligidan qat'i nazar, o'z taraqqiyoti jarayonida ma'naviyatga ehtiyoj

sezadi. Bu tarixiy zaruratdir. Ma'naviyatning jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyati tarixning burilish davrlarida, ayniqsa, beqiyos bo'ladi.

Milliy ma'naviyat — muayyan elat, millat, uning ajdodlariga xos bo'lgan behad qimmatli ma'naviy boylikdir.

Milliy ma'naviyat, avvalo, tarixiy hodisa ekanligi bilan ajralib turadi. U bir kun yo bir yilda shakllanmasdan, balki insoniyatning milliy-ma'naviy tarixi, millatning ma'naviy kamol topish jarayoni bilan bog'lanib ketadi. Milliy ma'naviyatning asosiy belgisi va o'zagi milliy axloq, milliy his-tuyg'u, milliy ruhiyat kabi masalalar bilan bog'liq, shu bilan birga, milliy ma'naviyatda milliy manfaat masalalarini ham o'rganib chiqish maqsadga muvofiqdir.

**2-o'quvchi:** Ma'naviyat majmuyi ham milliy, ham umuminsoniy qadriyatlar asosida shakllanadi. Milliy axloq ma'naviyatning markazida turadi. Uning belgilari rostlik, adolat, do'stlik, insonparvarlik, bir-biriga hurmat, hamjihatlik, bilimlilik, mehnatsevarlik, ona tili va Vatanga muhabbat, saxovat, mas'ullik, halollik singari fazilatlaridir.

Qadriyat so'zining ma'nosini o'zbek tilidagi qadr so'zi ma'nosidan bilib olish mumkin. Qadr tushunchasi serqirra ma'no va mazmunga ega bo'lib, qadriyat sifatida qaralayotgan obyekt, narsa, voqea, hodisa yoki biror idealning subyekt uchun ijtimoiy ahamiyatini anglatadi. Qadriyatlar mohiyati jihatidan moddiy va ma'naviy qadriyatlarga bo'linadi va ular quyidagi shakllarda namoyon bo'ladi:

1. Inson yashab turgan moddiy muhit bilan bog'liq bo'lgan qadriyatlar.

2. An'analar, urf-odatlar va marosimlarda aks etadigan axloqiy qadriyatlar.

3. Insoniyat aql-idroki va amaliy faoliyati zaminida shakllangan mehnat malakalari va ko'nikmalari, bilim va tajribalari, qobiliyat va iste'dodlarida namoyon bo'ladigan qadriyatlar.

4. Odamlar o'rtasidagi jamoatchilik, hamkorlik, xayrixohlik, hamjihatlikka asoslangan munosabatlarda ko'rinadigan qadriyatlar.

5. Kishilar yoshi, kasbi, jinsi va irqiy xususiyatlari bilan bog‘liq bo‘lgan qadriyatlar.

Bayon etilgan qadriyatlar, o‘z navbatida: umuminsoniy, mintaqaviy, milliy, qadriyatlarga bo‘linadi.

**3-o‘quvchi:** Milliy qadriyatlar ayrim xalq, millatlar va elatlarning tarixiy taraqqiyoti jarayonida yaratilgan barcha moddiy va ma’naviy boyliklarning yig‘indisidan iborat. Milliy qadriyatlar umuminsoniy va mintaqaviy qadriyatlar bilan birgalikda mavjud bo‘ladi.

Milliy qadriyatlar masalasiga mustaqillikkacha yetarlicha e’tibor berilmay kelindi. Endilikda mustaqillik va demokratiya jarayoni milliy qadriyatlarni qayta idrok etish va anglashni talab etadi. Bu sohada yig‘ilib qolgan muammolarni yangicha tafakkur asosida chuqur nazariy mushohada etish hayot taqozosidir.

Milliy qadriyatlar tor ma’noda muayyan bir millatning, elatning qiziqishlari va manfaatlarini ifodalovchi munosabatlar mazmunini tashkil etsa, keng ma’noda muayyan bir davlatda yashovchi barcha millatlar va elatlarning manfaatlari hamda qiziqishlarini ifodalovchi munosabatlar yig‘indisini aks ettiradi.

**4-o‘quvchi:** Milliy qadriyatlarning shakllanishi va rivojlanishi muayyan bir millatning hayoti, turmush tarzi, tarixi, madaniyati, urf-odatlar, tili, o‘tmishi, kelajagi bilan uzviy bog‘liq bo‘ladi.

Milliy qadriyatlar murakkab ijtimoiy-tarixiy hodisa bo‘lib, millatning tili, madaniyati, tarixi, udumlari, jamiki moddiy va ma’naviy boyliklari, iqtisodiy, siyosiy va ma’naviy hayotini har tomonlama qamrab oladi. Insonda milliy ong va g‘urur bo‘lmasa, u o‘zining qaysi millatga mansubligini his etmasa, uning o‘z milliy manfaat va qadriyatlarini qanday qilib anglashini tasavvur qilish qiyin. Toki millatlar, milliy manfaatlar mavjud ekan, milliy munosabatlar ham, milliy tuyg‘ular ham, milliy qadriyatlar ham saqlanib qolaveradi. Millatni milliy qadriyatlardan mahrum qilishga urinish tarix va insoniyat uchun eng katta jinoyat ekanligini bugun tushunib yetayapmiz.

Milliy qadriyatlarning kuchayib borishi mahdudlikka, milliy xudbinlikka, o‘z millati manfaatlarini birinchi o‘ringa

qo'yish, boshqa millatlar va xalqlar manfaatlarini hisobga olmaslikka olib kelmasligi kerak.

**5-o'quvchi:** Qadriyatlar qanchalik bir-biriga yaqinlashib, ta'sir ko'rsatmasin, har bir millat uchun ma'naviy kamolotning asosiy yo'li va mezon milliy qadriyatlar bo'lib qolaveradi. Biron millatning yaxshi urf-odatlari, marosimlari boshqa millat ruhi, milliy ma'naviy ehtiyoji va talablariga mos kelgandagina shu millat hayotida chuqur tomir otish imkoniga ega bo'ladi.

Bundan tashqari, har bir xalq qadrlagan narsa yoki hodisa, birinchi navbatda, uning milliy ma'naviyati bilan bog'liq bo'ladi. Milliy qadriyatlarni qandaydir o'zgarmas hodisa deb qaramaslik kerak. Milliy taraqqiyot bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy, iqtisodiy, ma'naviy hayotning takomillashib borishi, yashash va mehnat qilish sharoitlari o'zgarishi bilan milliy qadriyatlar ham rivojlanib boradi.

### *3-guruh taqdimoti (taxtaga plakat osiladi)*

**1-o'quvchi:** *Umuminsoniy qadriyatlar* insonlarda axloq va madaniyatning ustunligini e'tirof etishda, ularni turli ijtimoiy-iqtisodiy tuzumli mamlakatlar hamkorligining umumiy yo'nalishini hosil qilish va dunyoda sodir bo'layotgan ijtimoiy-siyosiy ishlarni tushunishda, mamlakatlar va xalqlar o'rtasida madaniy-ma'naviy, ilmiy-texnikaviy, harbiy sohani, aloqani rivojlantirishda ko'rinadi.

Umuminsoniy qadriyatlar jahon sivilizatsiyasining yaxlitligi, uning barcha bosqichlari bir-biri bilan uzviy bog'langanligining ifodasidir. Bu jihatdan qaraganda, umuminsoniy va milliy qadriyatlar bir-biri bilan bevosita bog'liqdir.

Umuminsoniy qadriyatlar milliy qadriyatlardan mazmun jihatdan chuqur va keng bo'lib, uni o'z ichiga oladi. Demak, umuminsoniy qadriyatlar barcha millatlar, elatlar va xalqlarning maqsad va intilishlarining yaxlitligi hamda umumiyligini ifodalaydi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki,

dunyodagi birorta xalq va millat o'zidan boshqa xalq va millatdan, umumiy jahon sivilizatsiyasidan alohida tarixga ega emas. Millatlar boshqa xalqlarning yutuqlaridan foydalanmay turib rivojlana olmaydi. Barcha xalqlarning ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma'naviy rivojlanish tarixi bir-biri bilan uzviy bog'lanib, taraqqiy etib kelgan. Zotan, hamma vaqt butun jahon iqtisodiy va ma'naviy rivojlanishi xalqlar, millatlar, elatlar, urug'lar va qabilalar tarixi, taqdirlarining o'zaro bog'lanishi, bir-birini boyitishi asosida amalga oshib kelgan.

**2-o'quvchi:** Umuminsoniy qadriyatlar o'zining mazmuni, mohiyati, keng miqyosda amal qilishi, dunyodagi ko'plab xalqlar, millatlarning o'tmishdagi, hozirgi davrdagi va istiqboldagi taraqqiyoti bilan uzviy aloqadorlikda ekanligi bilan mintaqaviy va milliy qadriyatlardan tubdan farq qiladi.

Tabiatni muhofaza qilish, ekologik tarbiya va madaniyatni rivojlantirish, insoniyatning sihat-salomatligini ta'minlash, oziq-ovqat, energiya va yoqilg'i tanqisligini tugatish, madaniy boyliklarni, sivilizatsiyani eson-omon saqlab qolish, urushlarning boshlanishiga yo'l q'ymaslik, tinchlikni saqlab qolish—bularning hammasi umuminsoniy, umum-bashariy qadriyatlardir. Umuminsoniy qadriyatlar alohida xalqlar va millatlargagina mansub bo'lmay, bashariyatning mulkidir.

Milliy va umuminsoniy qadriyatlar bir-biri bilan bevosita bog'liqdir. Ularning har ikkalasi bir-biriga ta'sir etadi, biri ikkinchisini to'ldiradi, mazmunan boyitadi.

**3-o'quvchi:** Umuminsoniy qadriyatlar kishilarning talab va ehtiyojlari asosida aql-zakovat bilan yaratilgan, ularning tasavvurlari, tafakkurlari, kelajak orzu-istaklari, e'tiqodlari, axloq qoidalarini o'zida mujassam etgan, hayotda sayqal topgan ma'naviy boylik bo'lib, tarbiyaning tayanch vositalaridan hisoblanadi.

Umuminsoniy qadriyatlar hayot uchun qimmatli, inson qalbida o'chmas iz qoldiradigan, insoniyat ijtimoiy manfaati, ehtiyoji uchun xizmat qiladigan, ularni ezgulikka yo'llaydigan ma'naviy boylikdir. Umuminsoniy qadriyat boylik-

lariga ilm-fan, falsafiy tafakkur yutuqlari, adabiyot, me'morchilik, san'at asarlari, kashfiyot, ixtirolar, ma'naviy madaniyat durdonalari, hurfikrlilik, umuminsoniy axloqiy me'yorlar kiradi.

**4-o'quvchi:** Umuminsoniy qadriyatlar o'z ijobiy ahamiyatini yo'qotmaydi. Inson ozodligi, Vatan, inson salomatligi, intellektual va aqliy mulklar, vaqt, har bir shaxsning yashash, bilim olish, keksayganda ijtimoiy himoyadan bahramand bo'lish imkoniyatlari, adolat, mehnatsevarlik, ezgulik, yaxshilik, tinch-totuvlik, do'stlik, halollik, vatanparvarlik, ota-onani hurmat qilish, farzandlar haqida g'amxo'rlik, vijdon, burch, baynalmilallik kabi qadriyatlar umuminsoniy qadriyatlar sirasiga kiradi.

Xalqlarning ulug'vorligi milliy mahdudlikda emas, balki umuminsoniy xususiyatlarga ega ekanligida, jahon sivilizatsiyasiga qo'shadigan hissasidadir. Ayni chog'da boshqa bir narsani ham e'tibordan qochirmaslik kerak. Gap shundaki, milliy manfaatlarni, milliy qadriyatlarni umuminsoniy manfaatlar va qadriyatlarga qarama-qarshi qo'yish, muayyan ijtimoiy, iqtisodiy va boshqa muammolarni qaysidir millat va elatning manfaatlariga xilof ravishda hal etishga intilish, milliy manfaat bahonasida milliy xudbinlikni, tekinxo'rlikni olqishlash millatlararo munosabatlar taraqqiyotiga salbiy ta'sir o'tkazadi.

**5-o'quvchi:** Demak, umuminsoniy qadriyatlarni mohiyati va mazmuniga ko'ra quyidagicha tasniflash mumkin:

1. Inson va insoniyat — eng oliy qadriyatlardir.
2. Insoniyatning mavjud bo'lishi uchun zarur bo'lgan tabiiy imkoniyatlar, mehnat, mehnat qurollari va mehnat mahsulotlarining birligi — moddiy hayot qadriyatlari.
3. Jamiyat hayotiy faoliyati uchun zarur bo'lgan va insoniyat taraqqiyoti jarayonida yuzaga kelgan ijtimoiy soha va tuzilmalar (oilalar, millatlar, sinf, davlat) majburiy ijtimoiy hayot qadriyatlari tushunchasida ifodalanadi.
4. Kishilarning ma'naviy ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladigan ilmiy bilimlar, falsafiy, axloqiy, estetik g'oya va ideallar yig'indisi.

#### *4-guruh taqdimoti (taxtaga plakat osiladi)*

**1-o'quvchi:** Xalqimizning yaxshi an'ana, udumlari, mehnatsevarlik, halollik, mehmondo'stlik, yaxshi qo'ni-qo'shnichilik, katta va kichiklar, farzandlar va ota-ona o'rta-sidagi hurmat-izzat singari ajoyib insoniy xislatlar qayta tiklanmoqda. Ming yillar mobaynida shakllangan ma'naviy va milliy qadriyatlar hozirgi davrda yaratilgan ma'naviy boyliklar bilan qo'shib, taraqqiyotimizni tezlatadi, g'oyaviy va ma'naviy poklanishni ta'minlashga ko'maklashadi.

Shunga ko'ra xalqimizning buyuk farzandlari xotirasini abadiylashtirish, ularning qadr-qimmatini tiklash, taval-ludlarini tantanali ravishda o'tkazishda respublikamizda keyingi vaqtlarda ko'p xayrli ishlar qilinayotganligini e'tirof etmoq lozim.

Mamlakatimizda insonni e'zozlash, uning obro'-e'tiborini tiklashda yurtimizdagi shaharlar, tumanlar, xo'jaliklar, maktablar, ko'chalarga xalqimizning ulug' farzandlari nom-larining berilishi tarbiyaviy ahamiyat kasb etayotganligini ham unutmaslik zarur. Lekin bunday ishlar shoshma-shosharlik bilan emas, balki oqilona hal qilinishi lozim. Bizningcha, Muhammad Muso Xorazmiy, Amir Temur, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur kabi buyuk insonlarning muborak nomlarini yirik ilmiy markazlar, mashhur uni-versitetlar, harbiy bilimgozlarga berilsa, tarixiy haqiqatga mos tushgan bo'lardi.

**2-o'quvchi:** Millat endigina oyoqqa turayotgan va milliy davlatchilik qaror topayotgan bosqichda millatni birlashtirish, uyushtirish vazifasi turadi. Millatchilik davlat va millat xavfsizligiga, mintaqaviy va keng ko'lamdagi xavfsizlikka, kuchli tahdidga aylanib ketishi ham mumkin. Millatchilik O'zbekiston va Markaziy Osiyo mintaqasida millatlararo munosabatlarga xavf solishi ehtimoldan xoli emas. U Markaziy Osiyodagi respublikalarning hududiy-ma'muriy chegaralarini vujudga keltirish sohasida Rossiya imperiyasi olib borgan va Sovet hokimiyati davom ettirgan siyosat

oqibatlariga borib taqalishini unutmaslik lozim. Aniq maqsadga qaratilgan migratsiya siyosati Markaziy Osiyo mintaqasi aholisining polietnik tarkibi yanada xilma-xil bo'lishiga olib keldi. O'zbekistonda yashayotgan boshqa millatlarning vakillari orasida ham etnik-madaniy asoslarda jipslashish jarayonlari faol yuz bermoqda. Hozirgi kunda anchagina o'zbeklar O'zbekistondan tashqarida yashamoqda. Masalan, Tojikistonda jami aholining 24,4 foizini, Qirg'izistonda — 13,8 foizini, Turkmanistonda — 9,0 foizini, Qozog'istonda — 2,5 foizini o'zbeklar tashkil qiladi. Shuning uchun ham Markaziy Osiyoning suveren davlatlari o'rtasida chuqur va har tomonlama aloqalar o'rnatish zarur. Agar milliy masala to'g'ri hal qilinmasa, jamiyat 2 tomonlama zarar ko'radi:

1) mamlakat ichida millatlar o'rtasida kelishmovchilik, nizolar chiqib turadi, bu esa iqtisodiy rivojlanishga ham, ma'naviy yuksalishga ham salbiy ta'sir qiladi;

2) davlatning chet davlatlar bilan bo'ladigan munosabatlari raxna tushadi.

**3-o'quvchi:** Madaniy-ma'rifiy sohada G'arb va Sharqning o'ziga xos qiyofalari borligini ko'p mutafakkirlar e'tirof etgan. Xususan, Ibn Sino o'zining «Sharq falsafasi» asarida olimlarni «g'arbchilar» va «sharqchilar»ga ajratar ekan, ba'zi kishilarning falsafiy yo'nalishda yunon falsafasiga yopishib olish holatlarini ko'rsatib o'tgan. Ulug' hind mutafakkiri Sevami Vivekanada: «Yevropa ovozi — siyosat ovozidir va bu borada uning ustoz qadimgi Yunonistondir» — deydi. Sharq ovozi — ruhiyat va ma'naviyat ovozidir — barcha payg'ambarlarning butun hayot faoliyatlari Ruhni targ'ib qilishga qaratilgan.

Kommunistik mafkura qurboni bo'lgan rus sharqshunos va ruhiyatshunos olimasi E. P. Blavatskaya shunday degan: «Sharq tarbiyasi an'anasining asosida birdamlik va uyg'unlik falsafasi yotadi. Sharqda ustoz o'z shogirdlariga «bir qo'lning barmoqlari singari» birdam va uyg'un bo'lish ruhini singdiradi». Qadimgi Sharq deganda Yevropa ko'proq muloqotda bo'lgan Misr, Ossuriya, Bobil va G'arbiy Osiyo tushunilar va faqat ularning tarixi bilan cheklanilar edi. Insoniyatning



haqiqiy umumbashariy madaniyati Gʻarb sivilizatsiyasi va Sharq maʼnaviyatining qoʻshilishi asosida yaratilgandir.

Demak yuqoridagilardan koʻrinib turibdiki, Gʻarb va Sharqning oʻziga xos taraqqiyot yoʻli, anʼanalari, hayot tarzi bor. Hozirgi davrda bu ikki olamni bir-biriga qarama-qarshi qoʻyish emas, balki bir-birining ijobiy tomonlaridan oʻzaro foydalanishni zamon taqozo qilmoqda. Zero, Prezident Islom Karimov taʼkidlaganidek «Gʻarb olamida esa odamlarning hayot tarzida jamoaviylikdan koʻra individualizm, shaxsiy manfaat tamoyillari ustunlik qilishini kuzatish mumkin. Bu ham muayyan, obyektiv ijtimoiy tarixiy omillar tufayli shakllangan voqelik boʻlib, uni ham inkor etib boʻlmaydi».

**4-oʻquvchi:** Umuminsoniy qadriyatlar negizida 2 ta konsepsiya yotadi. Bular — Yevropamarkazchilik konsepsiyasi va Osiyomarkazchilik konsepsiyasi oqimlaridir.

Sivilizatsiya va umuman madaniyat rivojlanishidagi murakkab, uzoq va qarama-qarshi kurash shunga olib keldiki, turli irqchilik nazariyalari, mustamlakachilik mafkurasi va siyosati yuzaga kelishi bilan goʻyoki Gʻarb ilgʻor, uygʻun rivojlanuvchi, taraqqiy etuvchi sifatida, Sharq esa sustkash, dangasa, anʼanalarga yopishib olgan tarzda qaralib, Gʻarb bilan Sharq bir-biriga qarama-qarshi qilib qoʻyilgan edi. Bu narsa, jumladan, fanda ham koʻzga tashlanadi. Shunday tadqiqotlarning «asosi» sifatida turli sabablarni bichib-toʻqib chiqarishdan ham tap tortilmagan. Chunonchi, Gʻarb kishisining miyasi va tafakkur tarzi Sharq kishisining miyasi va tafakkur tarzidan mutlaqo boshqacha, yaʼni ustun ekanligi taʼkidlanadi. Sharqda ham darhol buning aksini isbotlashga kirishib ketildi, yaʼni sharqliklar oʻz ustunliklarini daʼvo qila boshlashdi. Har ikkala markazchilik — sentrizm vakillari, haqiqiy madaniyat sivilizatsiyasini chetda qoldirib, hatto qadimgi faylasuflarning fikrlarini tan olmay qoʻyishdi. Shu oʻrinda loaqal qadimgi yunon faylasufi Geraklit «sogʻlom fikr — hamma uchun umumiy» deganini eslash zarur.

Markazchilik g'oyasining takrorlanishi hozirgi kunda ham yuz berib turganligini unutmash zarur. Bunday harakatlar faylasuflar, madaniyat xodimlari vakillari va umuman jahon xalqlari va mamlakatlari o'rtasidagi hamkorlikka raxna solishga xizmat qilayotgani ham ma'lum. Binobarin, zamonaviy fan G'arb va Sharqni bir-biriga qarama-qarshi qo'yishning asossiz ekanligini isbotlovchi rad etib bo'lmaydigan dalillarga ega.

Shu boisdan ham bugungi kunda asosiy yo'nalishni umuminsoniy qadriyatlarga qaratish — zamonaviy sivilizatsiyani mustahkamlashning zaruriy sharti va omilidir. Bunday yondashuv Sharq va G'arbning falsafiy ta'limotlari, oqim, yo'nalishlari va umuman ular madaniyatlari o'rtasida hamkorlik zarurligini ko'rsatib beradi. Busiz bugungi kunda olamshumul muammolarni yechish mushkul.

**5-o'quvchi:** Bu sohada mamlakatimiz Prezidenti Islom Karimov 1995-yil 3-oktabrda Davlat va jamiyat qurilishi akademiyasining ochilishi marosimida so'zlagan nutqida: **«Tanlagan o'z taraqqiyot va islohot yo'lidan tezkorlik bilan ilgari siljishga kuchli ruhiy quvvat beradigan milliy madaniyatimiz, sharq falsafasining hayotbaxsh va teran buloqlaridan bahramand bo'lish muhimdir»**, — degan edi.

«Nur — Sharqdan». Bu Rim imperiyasida keng tarqalgan maqol. Yaqin vaqtlargacha Yunon va Rimda ilm-u fanning rivoj topishida Misr, umuman, Yaqin Sharq mamlakatlari asos bo'lib xizmat qilganligi aytilgan. Haqiqatda esa, miloddan avvalgi Ioniya fani va falsafasi Yaqin Sharq ta'siri ostida emas, balki zardushtiylik ta'limoti asosida shakllangan.

Sharq madaniyati, ilm-fani, falsafasi va adabiyotining ta'siri Janubiy Fransiya, Provans, Shimoliy Fransiya va Italiyada sezilarli darajada kuchli bo'ldi. Parijda Sharq she'rriyatining ta'siri ostida Trubadur va Turuverlar lirikasi, Italiyada «yangi yoqimli uslub» shakllandi.

Agar G'arbiy Yevropa fan va texnika rivojining oliy darajasiga ko'tarilgan bo'lsa, Sharq xalqlari inson qalbini, ruhiyatini o'rganishda yuqori darajaga ko'tarildilar. Rus adibi S. Sul-

ginskiy: «Gʻarb — oqil, Sharq — donishmand, Gʻarb — kenglik, Sharq — teranlik, Gʻarb — harakat bilan yashagan, Sharq esa orzu-umid bilan, agar Gʻarbning atoqli olimlari faol boʻlsalar, Sharqda ular faylasuflar... Gʻarbgga nisbatan bir necha asrlar avval Sharqda ilm-fanning deyarli barcha sohalari uchun asos yaratilgan edi»,— deb yozgan.

### **Esda tutaylik!** **Oʻquvchilar takrorlashadi:**

1. Demak, umuminsoniy qadriyat, bu — avvalo, bashariyatning mavjud boʻlishi va yashab qolishini taʼminlaydigan tinchlik, umumjahon sivilizatsiyasi va madaniyati kabi tushunchalar bilan bevosita bogʻliqdir.

2. Ayniqsa, hozirgi atom asrida insoniyatning eng oliy qadriyati bu tinchlik va osoyishtalikni har qanday yoʻl bilan boʻlsa-da, saqlab qolishdan iboratdir. Busiz boshqa har qanday qadriyat haqida gapirish aslo mumkin emas.

3. Faqat inson va insoniy faoliyat tufayligina qadriyat tushunchasining haqiqiy maʼnosini ijtimoiy borliq va ijtimoiy ong sohasiga tatbiqan tushunish mumkin.

4. Umuman olganda, mamlakatimiz Prezidenti I. Karimov taʼkidlaganidek: «Xalqimizning asrlar osha yashab kelgan anʼanalari, urf-odatlari, tili va ruhi negiziga qurilgan milliy mustaqillik mafkurasi umuminsoniy qadriyatlar bilan mahkam uygʻunlashgan holda kelajakka muhabbat, insonparvarlik ruhida tarbiyalashni, halollikni, mardlik va sabr-bardoshlilikni, adolat tuygʻusini, bilim va maʼrifatga intilishni tarbiyalash yoʻlida xizmat qilmogʻi lozim».

5. Odamlarning oʻzida jamiyatni yangilash va oʻzgartirish zarurligiga ishonch tugʻdirmasdan va qadriyatlarga munosabatlarini oʻzgartirmasdan turib yangi jamiyat barpo etish, tamomila yangi munosabatlarni joriy etish mumkin emas.

Oʻqituvchi darsni yakunlaydi. Har bir guruh va oʻquvchini baholaydi. Maslahatlar va uyga vazifa beradi.

## **TAYANCH SO‘Z VA IBORALAR**

Multimedia, «Avesto», toshbitiklar, milliy ong, milliy madaniyat, ijtimoiy ong, o‘zlikni anglash, mintaqaviy qadriyatlar, umuminsoniy qadriyatlar, «Hur sharqdan», Markazchilik g‘oyasi.

### **4-§. DIN VA MA’NAVIYAT. ISLOM DINIDA MA’NAVIY BARKAMOL INSON MASALASI**

#### **Din tushunchasi va dunyo dinlari**

Insoniyat ma’naviy madaniyati yaxlit bir butunlikdan iborat. Din, falsafa, adabiyot, san’at va h. k. — bularning hammasini shu muazzam daraxtning shoxlariga qiyos qilsa bo‘ladi. «Din» ko‘p qirrali va murakkab tushunchadir. Din so‘zi arabcha bo‘lib, ilohiy qudratga ishonch, ishonmoq ma’nosini bildiradi.

Dunyoda dini, e’tiqodi bo‘lmagan xalq yo‘qdir. Insonlarning ehtiyoji hosilasi sifatida maydonga kelgan dinning jamiyatda falsafiy-nazariy jihatdan bajaradigan vazifasi nihoyatda muhim. U insonlarni yashashdan maqsadi nima ekanligini, qanday yashash lozimligini, inson hayotining mazmuni nima ekanligini, insof, adolatni, tinchlikni, dorulfano masalasida nimalarga itoat qilish lozimligini, dorulbaqoga qanday tayyorgarlik ko‘rish kerakligini, eng muhimi, insonlar halol va pok mehnati bilan kun ko‘rishi, ilm-ma’rifatga ega, birodar bo‘lishi lozimligini targ‘ib qiladi.

Eng qadimiy va jahon xalqlari orasida yakkaxudolikka asoslangan birinchi kitobiy din zardushtiylik bo‘lib, unga ulug‘ vatandoshimiz, miloddan avvalgi ming yillikning boshlarida yashab o‘tgan, hozirgi Markaziy Osiyo hududida faoliyat ko‘rsatgan ilohiyotchi, faylasuf, shoir va tabiatshunos bo‘lgan Zardusht Spitama asos solgan.

#### **Dunyoda keng tarqalgan dinlar quyidagilardir:**

1. **Xristian dini** — (Iisus Xristos — Iso Masih nomidan) — I asrning 2-yarmida Rim imperiyasining sharqiy qismida

yashovchi yahudiylar orasida paydo bo'lgan va dunyoga tarqalgan. Yevropa, Lotin Amerikasi mamlakatlarida, Avstraliyada, Afrika davlatlari, Yaqin Sharq va Uzoq Sharq hududlarida keng yoyilgan. Hozirgi paytda 1 mlrd 500 million kishi bu dinga sig'inadi. Xristianlarning haj qiladigan joyi Quddusi Sharifda. Rivoyatlarda Iso payg'ambar xristianlikni shu joydan tarqatgan deyiladi.

2. **Yahudiylar** (Iudaizm) — asosan, yahudiylar o'rtasida tarqalgan din. Miloddan avvalgi I ming yillik boshlarida Falastin (Quddus)da vujudga kelgan. Arabiston yarim orolida ko'chib yurgan yahudiy qabilalari miloddan avvalgi XIII asrda Falastinni bosib olib, yahudiy davlatini tuzgan. 1948-yilda u yerda Isroil davlati tashkil topdi.

3. **Buddizm** (miloddan avvalgi VI—V asrlarda) Hindistonning shimolida vujudga kelgan. Keyinchalik Janubi-Sharqiy va Markaziy Osiyo hamda Uzoq Sharq mamlakatlarida keng tarqalgan. Budda diniga hind, xitoy, koreys, yapon, vetnam, mo'g'ul, buryat, yoqut xalqlari sig'inadilar. Ularning sig'inadigan joyi: Lixasa (Tibetning markazi —Nepalga yaqin). Buddistlar Lixasaga borib «haj» qilib keladilar va u yerda dalaylama (Tibet va Mo'g'ulistonda budda dini peshvosi) bilan uchrashuv o'tkaziladi.

4. **Islom dini.** Islom — dunyoda keng tarqalgan dinlardan biri bo'lib, 1,3 mlrd ga yaqin musulmonlar unga e'tiqod qilishadi. Osiyo qit'asidagi Arabiston yarim oroli, Iordaniya, Suriya, Iroq, Eron, Turkiya, Markaziy Osiyo, Afg'oniston, Pokiston; Afrika qit'asidagi Marokash, Jazoir, Tunis, Liviya, Misr Arab Respublikasi, Somali singari mamlakatlar xalqlari, Efiopiya, G'arbiy Sudanda yashovchilarning bir qismi, Malayziya, Indoneziya xalqlari, Livan, Hindiston, Xitoy hamda Filippin aholisining ma'lum bir qismi, Yevropa qit'asidagi Bolqon yarim orolida yashovchi xalqlarning bir bo'lagi islomga e'tiqod qiladi. Musulmonlarning haj qiladigan joyi — Makkada. U yerda islom dinida eng muqaddas hisoblangan Ka'ba — «Allohning uyi» («Baytulloh») deb nom olgan ibodatxona mavjud.

## **Islomning mohiyati**

«Islom» soʻzi arabcha boʻlib, «xudoga oʻzini topshirish», «itoat», «boʻysunish» degan maʼnolarni bildiradi. Shundan bu dinga ishonuvchilar «muslim» deb ataladi. Uning koʻplik shakli «muslimun». Islom dini Arabiston yarim orolida VII asr boshlarida paydo boʻlgan. Paygʻambarimiz Muhammad alayhissalom (570—632) Makkada Quraysh qabilasiga mansub boʻlgan Hoshimiylar xonadonida tugʻilganlar. Ular 609—610-yillarda Makkada yakka xudoga eʼtiqod qilish toʻgʻrisida targʻibot boshlaganlar. Biroq zodagonlarning qarshiligiga uchrab, 622-yilda oʻz tarafdorlari bilan Madina (Yasrib) ga koʻchganlar (hijrat qilganlar). Musulmonlarning hijriy yili hisobi oʻsha yildan boshlanadi. 630-yilga kelib Makka ham musulmonlar qoʻliga oʻtib, u yerda musulmon davlati shakllanadi. Makka birinchi marta Ptolomey asarida (II asr) Makoraba nomi bilan tilga olingan. Islom dinigacha majusiy qabilalarning diniy markazi boʻlgan. Shu oʻrinda Madina haqida qisqacha maʼlumot berib oʻtish joiz. Qadimda uni Yasrib (Yatrib) — savdo-sotiq shahri, deb atashgan. Yuqorida aytilganidek, 622-yili Muhammad alayhissalom Makka-dan Madinaga koʻchib oʻtganlar. Ul zotning daxmaslari Madinada boʻlganligi uchun shahar musulmonlarning Makka (Kaʼba) dan keyingi ikkinchi ziyoratgohi hisoblanadi. Madina markazida VII asrda qurilgan katta Jomeʼ masjidi bor.

Muhammad alayhissalom vafotlaridan keyin bu davlatni ularning oʻrinbosarlari, yaʼni noib-xalifalar boshqaradilar. Shu munosabat bilan ham musulmonlar davlati tarixda «Arab xalifaligi» deb nom olgan. Dastlab arab xalifaligi katta hududni egallagan edi. Oʻrta Osiyo yerlari — Movarounnahr VIII asr boshlaridan VIII asr oʻrtalarigacha arablar tomonidan fath etilib, ular bilan birga islom dini kirib keldi. Islom dini Turonga Arab xalifaligining amiri Qutayba ibn Muslim va askarlari tomonidan 705—715-yillarda yoyilgan.

Arab fotihlari bosib olingan yerlarda xalqni islom diniga kirita boshladilar. Arablar islom dinini tarqatishda turli

usullardan foydalandilar. Jumladan, islom dinini qabul qilganlar soliqlardan ozod etilgan. Ana shu davrdan boshlab O'rta Osiyo mintaqasida islom madaniyati va ma'rifati o'ziga xos ravishda shakllandi hamda taraqqiyot bosqichini bosib o'tdi. Bugun buni butun dunyo tan olmoqda. 2007-yil mustaqil mamlakatimiz tarixi sahifalarida qutlug' sanalardan biri sifatida qoladi. Islom konferensiyasi qoshidagi ta'lim, fan va madaniyat masalalari bo'yicha Xalqaro Islom tashkiloti (AYSESKO) tomonidan respublikamiz poytaxti Toshkentning 2007-yilda Islom madaniyatining poytaxti deb e'lon qilinishi juda muhim voqealardan biridir. Bu — bu yerda amalga oshirilgan ishning e'tirofi.

**«Qur'oni karim» — ibrat kitobi** — Islom aqidalarining asosiy axloqiy-huquqiy tamoyillari Muqaddas «Qur'on»da o'z ifodasini topgan. «Qur'oni karim», hadisi shariflarda ma'no va mazmun teran, umuminsoniy qadriyatlarni himoya etuvchi va targ'ib qiluvchi falsafiy xulosalar chuqur.

Bu muqaddas kitob Yer yuzi musulmonlarining dasturulamali, diniy ahkomlar manbayidir. Qur'oni karim sahifalarini bir kitobga jamlash xalifa hazrati Abu Bakr davrida boshlanib, xalifa hazrati Usmon davrida yakunlangan va 4 nusxada ko'chirilgan. Ana shu ko'chirilgan dastlabki nusxalardan biri O'zbekiston musulmonlari idorasida saqlanadi. «Qur'on» — dunyo madaniyatining ulkan boyligi, barcha musulmonlarning kitobi bo'lib, arab tilida «qiroat» ma'nosini anglatadi. Islomning shar'iy ma'nosi — Allohning yagonaligiga iymon keltirib, unga bo'ysunish va butun qalb bilan unga ixlos qilmoqlik, Alloh amrini bajarmoqlikdir. Allohga iymon keltirgan va Alloh yuborgan payg'ambarlarga ergashgan kishi musulmon deyiladi.

«Qur'oni karim»ning eng muhim hikmati shuki, unda har bir inson uchun bevosita ahamiyatli bo'lgan so'zlar, yo'l-yo'riqlar, asosiy qoidalar, ta'limotlar aniq ko'rsatilgan. «Qur'oni karim»dagi ilm haqidagi, madaniyat, ma'naviyat, ma'rifat haqidagi g'oyalar umumbashariyatga tegishlidir.

Unda ilm-ma'rifatga inson ma'naviy-axloqiy barkamolligining ustuvor sohalaridan biri sifatida qaralgan. Axloq va odob masalasiga alohida e'tibor berilgan.

«Qur'on» kishilarni tenglikka, birodarlikka, tinch-totuv yashashga, ezgulikka undaydi. Shunga ko'ra, u katta axloqiy qimmatga ega. «Qur'on»da saxovat, mehmonnavozlik, jasorat, sabr va qanoat, qo'li ochiqlik, bag'rikenglik, muruvvatlilik, keng fe'llik, to'g'rilik, vafodorlik va sodiqlikka katta e'tibor berilgan va yuksak ma'rifat belgisi, deb qaraladi. Unda ehson mazmuni keng qamrovda olinadi. Unga muomala ham, inson amalga oshiradigan barcha yaxshi ishlar ham kiritiladi. Ehson insonning tabiiy vazifasi bo'lishi kerakligi talqin etiladi. Kim birovga ehson qilsa, uning foydasi o'sha kimsaning o'ziga qaytishi, chunki birovga yaxshilik qilgan kishi o'zida ruhiy qanoat his etishi, boshqalar tomonidan hurmat-ehtiromga sazovor bo'lishi ta'kidlanadi.

«Qur'oni karim»da ehsonga loyiq kishilarga birinchi navbatda ota-onalar kiritiladi va ota-ona haqqi belgilab beriladi. «Al-Isro» surasining 23—24-oyatlarida ota-onaga yaxshilik Alloh taologa ibodat qilishdan keyin ikkinchi vazifa sifatida ta'kidlanadi. Ota-ona qanday bo'lishidan qat'i nazar, farzand ularga nisbatan hurmat saqlashi, ularning so'zlarini qaytarmasligi, ota-ona bolani dunyoga keltirish bilan birga, farzandga ta'lim-tarbiya ham berganligini unutmay, ularning haqqini ado etishga doimo tayyor turishi lozimligi ta'kidlanadi.

Mazkur oyatlarda eng oliy insoniy muomala qoidalari sifatida quyidagilar belgilangan:

- ota-onaga ehtirom bajo keltirish;
- ota-onaga rahm-shafqat qilish;
- ularning haqiga duo qilish.

«Qur'on»ni o'rganish jarayonida faqat ota-ona emas, oilaning boshqa a'zolariga: qarindoshlar, yetimlar, kam-bag'allar, qo'ni-qo'shnilarga ham yaxshilik qilish zarurligi haqidagi ma'lumotlarni bilib olish mumkin. Ezgulik qilish, el-yurtga foyda keltirish, yomonlarni yo'ldan qaytarish, to'g'ri



yo'lga solish yuksak ma'naviy fazilat sifatida e'zozlanadi. Yurtboshimizning Imom al-Buxoriy yodgorlik majmuining ochilishiga bag'ishlangan marosimda so'zlagan nutqidagi fikrlari bu masalada katta ta'lim-tarbiyaviy ahamiyatga ega: «Savob — ulug' insoniy fazilat, yuksak islomiy qadriyatlardan biridir. Mening komil ishonchim shuki... savobli ishlarni qilgan odamga, uning el-u yurtiga, albatta, Allohning rahmatlari yog'iladi. Muqaddas Qur'on oyatida ta'kidlanganidek, «Yaxshilikning mukofoti faqat yaxshilikdir».

«Qur'on»da sabr ham ehson bilan bir qatorda sanaladi: «Hud» surasi 115-oyatida: «Ey Muhammad, mashaqqat va ozorlarga sabr qiling! Zotan Alloh chiroyli amal qiluvchilarning ajr mukofotlarini zoye etmas»,— deyiladi. Qur'onda oliy xislatlardan yana biri sadoqat, deb ta'lim beriladi. Sadoqat bor joyda ishonch, e'tiqod mavjud. Sadoqat barcha yaxshiliklarning debochasi sifatida talqin etiladi. Kishilarda bir-biriga ishonch faqat sadoqat orqali paydo bo'ladi. Qur'on insonlarni shunga undaydi. Qur'onda kishilar o'rtasida o'zaro munosabatlarni yaxshilash to'g'risida ham gap boradi va bu oliy darajadagi insoniy xislat bo'lib, pok qalbli kishilargina bunga erisha oladi, deyiladi.

Unda odob-axloq madaniyati, huquqiy munosabatlar va insonni ulug'lashga oid muhim ko'rsatmalar mavjud. Jumladan, «Bandalarimizga aytingki, ular eng go'zal so'zlardan so'zlashsinlar», «Biz odam bolalarini mukarram qildik... ularga halol-pok narsalardan rizq-u ro'z berdik va ularni o'zimiz yaratgan juda ko'p jonzotlardan afzal — ustun qilib qo'ydik», «Yer yuzida kibr-havo bilan yurmagin! Chunki sen hargiz yerni teshib ketolmaysan va bo'y-u bastda tog'larga yetolmaysan», — deb ko'rsatiladi.

Ijtimoiy hayotda bir shaxs yoki jamiyat kishilarining farovon va baxtli hayoti ko'p jihatdan ularning tinch-totuv yashashiga bog'liq. «Qur'on»da yaxshilik tushunchasi ostida rostgo'ylik, qanoat, saxiylik, shijoat kabi fazilatlar ko'zda tutiladi. Har bir kishiga zarar yetkazuvchi yomonlik bilan dushmanlik qoralanadi.

«Qur'on»da shirinsuxanlik, to'g'ri so'z va muomala madaniyatiga rioya qilish qonun-qoidalarini keltiriladi. Shirinsuxanlik insonning muomala madaniyatiga ega ekanligini ko'rsatadi, obro'yini orttiradi, hurmatga sazovor qiladi. Qur'onda insonning ma'naviy pok bo'lishi, havoyi nafsdan saqlanish masalalariga ham e'tibor berilgan.

Insonni axloqiy kamolga yetkazishda zid xususiyatlar: manmanlik, ichkilikbozlik, qimorbozlik, yolg'onchilik, boshqalarni kamsitish, badgumonlik, ochko'zlik kabilar xususida ham ibrat oladigan fikrlar bildirilgan. Manmanlik — o'z aybini tan olmaslik, takabburlik sanaladi. Manmanlik illati kishilarni sog'lom fikr yuritishdan, o'zini takomillashtirib borishdan mahrum etadi.

«Qur'on»da yolg'onchilik va uning turlari, zararli oqibatlari haqida ham fikr bildiriladi. Yolg'onchilikning eng xavflisi xiyonat deyiladi. Chunki xiyonat jamiyat uchun ham, odamlar uchun ham zarar keltirib, uni xarob etadi. Yolg'onchilikning yana bir turi va'daga vafo qilmaslik, deb ko'rsatiladi. Irodasiz, birovga yaxshilikni ravo ko'rmaydigan, ishonchsiz kishilar va'dasiga vafo qilmasligi, omonatga xiyonat qilishi munofiqlik hisoblanadi.

Prezident Islom Karimov MDH xorijiy muxbirlar xalqaro uyushmasi a'zolari bilan suhbatida shunday degan edi: «Islom dini mutaassib din emasligiga iymonim komil. «Qur'on»ni yaxshi bilgan kishi bu ilohiy kitobda insonparvarlik, tinchlik, osoyishtalik va boshqa dinlarga murosa bilan qarash targ'ib qilinishini juda yaxshi biladi... islom dini insonni gunohlardan forig' qilishiga ishonaman... shu sababli odamlarda dinga e'tiqod tug'ilishini aslo qoralab bo'lmaydi. Bizda masjidlar tiklanmoqda. «Qur'on» ilk marta o'zbek tiliga tarjima qilindi. Bu bizning tariximizda katta voqeadir».

«Qur'oni karim» oyatlarining har biri obyektiv mavjud boqiy qonuniyatlarga asoslangan. Janobi Rasulullohning aytishlariga qaraganda, u zotga bu oyati karimalar vahiy orqali goh aniq ovoz bilan, u kishigagina eshitaladigan tarzda, goho tushlari orqali ma'lum bo'lgan. Ul zot Payg'ambar bo'lmas-

laridan oldin ismlariga «amin», ya'ni «rostgo'y» qo'shimchasini olishga muvassar bo'lganlar.

**Hadislar —  
xalq mulki**

Janob Payg'ambarimiz (sav) hikmatli so'zlari yig'indisidan iborat bo'lgan hadislar Muhammad alayhissalomning muloyimliklari, bag'rikengliklari, kechirimliliklari, sharmhayoliliklari, o'ch olish o'rniga, afv etishga moyilliklari, qiyinchiliklarni chidam bilan yengishlari, adolatparvarliklari, saxiyliklari va shijoatlari hamda barcha olijanob fazilatlar chuqur va ixcham ifoda etilgan. Hadislar islomda «Qur'oni karim» dan keyin ikkinchi manba hisoblanadi va xalqning turmush tarzidagi barcha qonun-qoidalarini belgilab beradi.

Hadislarni to'plash, ayniqsa, VIII asrning 2-yarmidan boshlab g'oyatda avj olib, ilm darajasiga yetgan. VIII asrdan XI asr o'rtalarigacha hadis ilmi bilan Sharqning turli tomonlarida mingdan ortiq kishi shug'ullangan. Lekin Payg'ambarimiz (sav) nomlari bilan bog'langan 14 mingga yaqin hadis to'plangan. Shu bois ular qayta-qayta tekshirilib, olimlarning betinim mehnati natijasida, asl holiga keltirilgan. Hadis ilmining rivojida oltin davr hisoblangan hijriy uchinchi (milodiy to'qqizinchi) asr katta bosqich bo'ldi. Butun musulmon olamida eng nufuzli manbalar deb tan olingan 6 ta ishonchli hadislar to'plami (As-Sahih as-sitta) mualliflari Markaziy Osiyo xalqlari vakillari bo'lganlar. Ular:

1. Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil Buxoriy, 194 (810)—256 (870).
2. Imom Muslim ibn al-Hajjoj, 206 (819)—261 (874).
3. Imom Iso Muhammad ibn Iso Termiziy, 209 (824)—279 (892).
4. Imom Ahmad an-Naso'iy, 215 (830)—303 (915).
5. Imom Abu Dovud Sulaymon Sijistoniy, 202 (817)—275 (888).
6. Imom Abu Abdulloh Muhammad ibn Mojja, 209 (824)—273 (886).

Ushbu muhaddislarning har biri hadis ilmining rivojiga salmoqli hissa qo'shgan benazir olimlar hisoblanadi. Hadis ilmida «Amir ul-mo'iniyn», «Imom ad-dunya», «Imom al-muhaddisiyn» («Barcha muhaddislarning imomi») degan sharaflı nomlarga sazovor bo'lgan Imom al-Buxoriy hazratlari alohida e'tiborga molik zotdir.

Imom Buxoriy (809—870) Buxoroda dunyoga kelgan. Uning otasi Ismoil o'z davrining ilm-ma'rifatli kishilaridan bo'lgan. U o'g'lining tug'ilgan kunini yozib ketgan qog'oz zamondoshlari qo'liga yetgan. Imom al-Buxoriy yoshligida otasi vafot etib, onasi tarbiyasida o'sgan. Bolaligidan aql-idrokli, o'tkir zehnli va ma'rifatga havasi kuchli bo'lgan, turli ilm-fanlarni, ayniqsa, Payg'ambarimiz hadislarini alohida mehr va ixlos bilan o'rgangan. Ko'p olimlardan eshitgan hadislarini, to'plamlarni yodlagan, ustozı Dohiliy bilan qizg'in bahslarda qatnashgan. Bugungi kunda Imom Buxoriyning 20 dan ortiq katta va kichik kitoblari orasida «Al-Jome' as-sahih» alohida o'rında turadi. Bu shoh asarda axloq va odobga xos hadislar maxsus bir bobda mujassamlangan va ahamiyati jihatidan «Qur'oni karim»dan keyingi ikkinchi diniy manba deb e'lon etilgan. «Al-Adab al-muf-rad» («Adab durdonalari») kitobida ham axloqiy qadriyatlar o'z ifodasini topgan.

Imom Buxoriy hadisga bag'ishlangan asarlarida axloq-odob haqida fikr bayon etar ekan, odamlarni ota-ona hurmatini joyiga qo'yish, ularni e'zozlash, dillariga hech bir ozor bermaslik, farzandlar o'z ota-onalari oldidagi burchlarini mukammal ado etishlari zarurligi, bolalarning solih-qobil bo'lishlari, ta'lim-tarbiyaga, oilaviy muhitning barqarorligi kabi masalalarga alohida e'tibor bergan. 1998- yil 23-oktabrda hadis ilmining sultoni Imom Buxoriyning 1225 yilligi keng nishonlandi. «Imom Buxoriy va uning dunyo madaniyatida tutgan o'rni» mavzusida xalqaro ilmiy-amaliy anjuman o'tkazildi. Samarqandning Chelak tumani Xartang qishlog'ida maqbara qurildi. Imom Buxoriy kompleksi hozir katta ziyo-

ratgoh joyga aylandi. «Imom al-Buxoriy» xalqaro xayriya jamgʻarmasi tashkil etildi.

Alloma Imom Iso Termiziy (824—892) — Termiz shahrida dunyoga kelgan. Boshqa hadischi olimlar kabi at-Termiziy ham yoshlik chogʻidan hadis mutolaasiga kirishib, Imom al-Buxoriyga shogird boʻlgan. Alloma Termiziy asari tarkibiy jihatdan bir qancha boblarga boʻlinadi, unda tahorat, salot (namoz), zakot, roʻza, haj, janoza, nikoh, emizish, taloq, savdo-sotiq, rozilik ahkomlari, tovon toʻlash, meʼyor, sayd, qurbonlik, nazr-niyoz, iymon, siyratlar, jihod, kiyim-kechak (libos), taomlar, ichimliklar (al-ashriba), xayr-ehson va saxovat, tabobat, huruju fitnalar, bashoratlar, shahodat, jannat sifatlari, jahannam sifatlari, ilm, izn soʻrash va odob masalalari, «Qurʻon» fazilatlar, qiroat, tafsir, duolar, ma-noqiblar (fazilatlar), illatlar haqidagi boblar keltiriladi.

Islom axloqi Rasululloh hadislarining yana bir muhim mavzu yoʻnalishi, jismoniy va maʼnaviy intilishdir. Tahorat, gʻusl masalalari tashqi ozodalik talablari boʻlsa, haromdan, yolgʻon soʻz, gʻiybat, tuhmat, zinokorlik, oʻzgalar haqiga hiyonatga va zulmga yoʻl qoʻymaslik, ulardan qatʼiy saqlanish ichki maʼnaviy poklikka oid talablardir. Maʼlumki, hadislarda insonning inson oldidagi masʼuliyati «savob», «gunoh» tushunchalari orqali boshqarilishi aytiladi. «Savob» mohiyatini ochib beruvchi umuminsoniy qadriyatlarni quyidagicha berishimiz mumkin:

ota-ona, keksalarga

hurmat,

halollik,

ilmi boʻlish,

ishonch,

hamkorlik,

himmat,

doʻstlik,

bardoshlilik,

insonparvarlik,

ayollarni eʼzozlash,

qanoat,

saxovat,

muloyimlik,

rostgoʻylik,

latiflik,

iffat,

toʻgʻrilik,

dinni eʼzozlash,

xushxulqlilik,  
ozodalik,  
halimlik,  
pokizalik,  
tavoze,  
bilimdonlik,  
hayo, vazminlik,  
tejamkorlik,  
tadbirkorlik,  
sir saqlash,  
kamtarlik,  
xayr-ehson,

shukr,  
diyonat,  
vafo,  
oqibatlilik,  
qadr,  
rahm-shafqat,  
saxiylilik,  
e'tiqod,  
sadoqat,  
mehmondo'stlik,  
sabotlilik,  
mehr-oqibat va boshqalar.

Aksincha, iymon talablariga zid noaxloqiy xususiyatlar keskin qoralanadi va ular «gunoh» sifatida huquqiy qonunlar bilan qat'iy man etiladi. «Gunoh» ishlarga quyidagilar kiradi:

o'g'rilik,  
zino,  
hayosizlik,  
munofiqlik,  
yolg'on so'zlash,  
shartida turmaslik,  
kek saqlash,  
nopoklik,  
riyokorlik,  
xusumat,  
nohaqlik,  
hasad,  
nodonlik,  
qotillik,  
fitna,  
g'iybat,  
ochko'zlik,

tamagirlik,  
isrofgarchilik,  
itoatsizlik,  
bid'at,  
xurofot,  
chaqimchilik,  
kibr,  
gina-adovat,  
xiyonat  
razillik,  
baxillik,  
zulm,  
maqtanchoqlik,  
ikki yuzlamachilik,  
takabburlik,  
manmanlik,  
shuhratparastlik  
va boshqalar.

Umuman, islom barcha mo‘minlarni to‘g‘ri yo‘lga chorlovchi, insonparvar din ekanligini anglab va bilib olish lozim. Shundagina dindan ma‘naviy va ma‘rifiy tarbiyada foydalanish zaruratiga to‘g‘ri yondashiladi.

### **Vijdon erkinligi**

O‘zbekiston fuqarolarining vijdon erkinligi qonun bo‘yicha kafolatlangan.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 31-moddasida: «Hamma uchun vijdon erkinligi kafolatlanadi. Har bir inson xohlagan dinga e‘tiqod qilish yoki hech qanday dinga e‘tiqod qilmaslik huquqiga ega. Diniy qarashlarni majburan singdirishga yo‘l qo‘yilmaydi»,— deyiladi.

O‘zbekistonning mustaqilligi inson va fuqarolarning ham, u yashayotgan jamiyatning ham ma‘naviy jihatdan boyib borishi uchun keng yo‘l ochdi. Davlatimizda vijdon erkinligi masalasi bilan bog‘liq munosabatlar o‘zgardi. Istiqlolning dastlabki kunlaridanoq diyorimizning barcha fuqarolari haqiqiy e‘tiqod erkinligini his eta boshladilar. Davlat bilan diniy tashkilotlar o‘rtasidagi munosabatlar O‘zbekiston Respublikasining 1998-yil 1-mayda qabul qilingan «Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to‘g‘risida»gi (yangi tahrirdagi) Qonuni bilan tartibga solinadi.

Bugungi kunda O‘zbekistonda turli din vakillari o‘z dinlariga hech qanday to‘siqlarsiz e‘tiqod qilishlari uchun barcha sharoitlar yaratilgan. Sobiq ittifoq davrida respublikamizda bor-yo‘g‘i 89 ta masjid va ikkita madrasa faoliyat ko‘rsatgan bo‘lsa, hozir O‘zbekiston musulmonlari idorasi boshqaruvi ostida Adliya vazirligidan rasmiy ro‘yxatdan o‘tgan 1700 dan ortiq masjid, 10 ta madrasa faoliyat ko‘rsatib turibdi.

Hadislarda millatlararo mojarolar, qonli to‘qnashuvlar, millat ajratishlar qoralangan. Har xil millat vakillari, garchi dinlari va diniy e‘tiqodlari o‘zaro farq qilsa-da, bir-birlarining tillari, tarixlari, madaniyatlari, milliy urf-odatlari va qadriyatlarini bilish va hurmatlashga, o‘zaro totuv bo‘lib yashashga da‘vat etilgan.

Mamlakatimizda istiqomat qilayotgan turli millat vakillari ham o'zlari e'tiqod qilayotgan dinlarida erkin ibodat qilmoqdalar. Bugun respublikamizda 15 turdagi konfessiyada 170 dan ortiq noisloviy diniy tashkilotlar rasman faoliyat ko'rsatmoqda. Mamlakatimizda yirik diniy tashkilotlardan O'zbekiston Musulmonlari idorasi, O'rta Osiyo Rus pravoslav cherkovi boshqarmasi, O'rta Osiyo Injil Nasroniylar — Baptistlar, O'rta Osiyo Yettinchi kun Adventistlar cherkovi va boshqa konfessiyalar yagona huquqiy tizim va maqom asosida ish olib bormoqda.

Mamlakatimizda tashkil topgan bu ibratli va noyob hodisa — turli dinlarga mansub xalqlarning ko'p millatli davlatda tinch-totuv yashay olish tajribasini jahon miqyosida o'rganilsa va qo'llanilsa juda ham foydali bo'ladi.

Biroq oxirgi paytlarda diniy-ma'naviy qadriyatlar rivojiga o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatayotgan ayrim jarayonlar ham yuz berdi.

### **Ijtimoiy xavfli mazhablar**

Diniy firqachilik, diniy toifachilik, guruhbozlikning ba'zi bir qarashlari bilan sira chiqishib bo'lmaydi. Musulmon degani bilan, odam musulmon bo'lib qolmaydi. Shariat qoidalarini bilib, unga amal qilmaslik og'ir gunoh.

1990-yillarda mamlakatimiz va qo'shni respublikalarda taraqqiyotimiz, osoyishtaligimizni ko'rolmaydigan «vah-hobiylik», «hizbut-tahrir», «akromiylar» kabi oqimlarning guruh va to'dalari paydo bo'la boshladi. Bunday to'dalar o'zlaricha masjidlarda g'avg'o ko'tarib, o'tish davri qiyinchiliklaridan foydalanib, ayrim yoshlar ongini zaharlashga urindilar. Mustaqillik bergan erkinlikni suiiste'mol qilib, mamlakatni dunyoviy demokratik yo'ldan olib borish emas, balki islomiy davlat qurishni shior qilib chiqdilar. Bu mutaassib dindorlar o'zlarini «vahhobiy» yoki «dinni tozalovchilar», «fundamentalistlar» deb yuritsalarda, aslida islomning o'ziga zarba bermoqdalar. Vahhobiylarning ijtimoiy-tarixiy mohiyati nimalardan iborat?



Vahhobiylik harakati sunniy mazhablarning eng kichigi bo‘lib, radikal yo‘nalish hisoblangan hanbaliylikdan kelib chiqqan, dunyoviy qadriyatlarga nisbatan o‘ta murosasiz diniy-mafkuraviy oqimdir.

Mutaxassislarning fikricha, bu oqimning ayrim ko‘rinishlari XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkiston hududida ham bo‘lgan. 1990-yillarda vahhobiylik oqimiga mansub kishilar O‘zbekiston Respublikasida ham borligi ma‘lum bo‘ldi. 90-yillarning boshida vahhobiylar Namanganda Alisher Navoiy haykalini buzib tashlashgan. 1990-yil dekabrda 5 nafar askarning avtobusda yoqib yuborilishi, milliylik shiori ostida o‘zaro nizolarning keltirib chiqarilishi, 1991-yil dekabrda sobiq viloyat partiya qo‘mitasi binosini egallab olishga va uni «Islom markazi»ga aylantirishga bo‘lgan urinishlar, «Adolat», «Islom lashkarlari» norasmiy guruh a‘zolarini jinoiy javobgarlikdan ozod qilish maqsadida viloyat prokuraturasi binosining o‘rab olinishi ular faoliyatining bir qismi, xolos.

«Adolat» va «Islom lashkarlari»ning maqsadlari bitta edi — hokimiyatni zo‘rlilik bilan qo‘lga olib, dastlab Farg‘ona vodiysida, keyinchalik butun O‘zbekistonda «Islom davlati» tashkil qilishdan iborat edi. Ular ko‘plab tashkilot va xo‘jaliklarning ma‘muriy binolarini zo‘rlilik bilan egallab olib, «Diniy markaz»ga aylantirishga harakat qildilar.

Aslida bu diniy ekstremistik guruhlar o‘z oldiga bir necha yo‘nalishda faoliyat olib borishni maqsad qilib qo‘ygan edi.

Birinchi yo‘nalish: hokimiyatni muhofaza qiluvchi idoralarni kuchsiz qilib ko‘rsatib, xalqni qo‘rquvga solish maqsadida turli jinoyatlar va terroristik harakatlar sodir etishdan iborat bo‘lgan. Buning uchun zamonaviy qurol-aslahalar bilan to‘liq ta‘minlagan, uyushgan qurolli guruh tashkil qilingan. Bu uyushgan qurolli jinoiy guruh xalq osoyishtaligini buzish, fuqarolar mol-mulkini talon-taroj qilish, aholini o‘ldirish bilan shug‘ullangan.

Ikkinchi yo‘nalish: o‘z atrofida imkon qadar ko‘proq kuch to‘plash maqsadida jinoyat sodir etishga moyil bo‘lgan shaxs-

larni qidirib topish, ularni xorijga yuborish, maxsus tayyorgarlikdan o'tib kelishlari va «Jihod» harakatlariga tayyor bo'lib turishlarini ta'minlashdan iborat bo'lgan. Shu maqsadda bir guruh yoshlar xorijiy davlatlarga noqonuniy yo'llar bilan yuborilib, bir necha oylab islomiy jangarilar, qo'poruvchilar tayyorlaydigan maxsus harbiy o'quv markazlarida tayyorgarlikdan o'tishgan.

Uchinchi yo'nalish: shahar va qishloqdagi masjidlar, mahallalar, xonadonlar va turli xil marosimlarda aholini «Islom davlati» qurishda, hayotga shariat qonunlarini tatbiq qilishda ishtirok etishga da'vat qilishdan iborat bo'lgan. «Islom davlati» tuzish kerakligini, bunda ishtirok etish farz ekanligini targ'ib qilishgan. Ana shunga qarshi chiqqan har qanday odamga qarshi, hatto o'z ota-onasi va aka-ukasi bo'lsa ham, «jihod» qilishga fatvo berilgan.

Qurolli guruhlar, jinoiy uyushmani mablag' bilan ta'minlash maqsadida umumiy xazina — «Baytulmol» tashkil qilingan.

Ekstremistik fanatik ruhdagi jinoiy guruh a'zolarining yovuzliklari tinch, osoyishta hayot kechirayotgan aholi qalbini larzaga soldi. Ro'y bergan jinoyatlar ildizi chuqur bo'lib, ular katta, mudhish maqsadni o'z oldiga qo'ygan edilar. Ular 1998-yilga kelib biri biridan mudhish 10 ta jinoyat sodir etishgan.

Ayrim xorijiy mamlakatlarda joylashgan tashkilotlar yordamida o'zbekistonlik, aksari vodiyluk bo'lgan yoshlar O'zbekistonda terrorchilik harakatlari uchun o'qitilgan. Maxsus tayyorgarlikdan o'tgach, ular Tojikiston va Qirg'iziston orqali O'zbekistonga yo'llangan.

1999-yil 16-fevral kuni Toshkent shahrida odamlar qurbon bo'lishiga olib kelgan terrorchilik harakati sodir etilgan edi. Natijada, 13 kishi halok bo'ldi, 128 nafar kishi esa turli darajada tan jarohati oldi, 83 nafari kasalxonada yotib chiqdi. Portlashlar shaharning turli nuqtalarida 6 joyda sodir etilishi mo'ljallangan bo'lib, ulardan bittasi detonatsiya oqibatida yuz bermaganligi sababli 5 ta joyda sodir bo'ldi. Vazirlar Mahkamasi binosiga kirish joyida, ya'ni Prezident korteji o'tadigan

yo'lda, «Nodirabegim» kinoteatri, Tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy banki, Ichki ishlar vazirligi binolari yonida hamda jinoyatchilar tomonidan ijaraga olingan eski bir hovlida portlash sodir bo'ldi. Terrorchilik harakatlari portlatgich moddalar bilan to'ldirilgan turli rusumdagi 5 ta avtomashinani portlatish vositasida amalga oshirilgan.

Asrimizning so'nggi yillariga kelib, dunyoning goh u, goh bu chetida islom dinini niqob qilib olgan buzg'unchi oqimlar paydo bo'lgani ma'lum. Ular jamiyatda tartibsizlikni avj oltirib, el-yurt tinchligiga raxna solib, Konstitutsion tuzumni ag'darib tashlab, islom davlatini barpo etishga urinayotirlar. G'alamislar bu qabih niyatlarini amalga oshirish maqsadida hali ongi shakllanmagan yoshlarning fikrini chalg'itib, o'z tomonlariga og'dirib olishga harakat qilmoqdalar.

Hozirgi kunda g'ayriqonuniy ravishda faoliyat ko'rsatayotgan turli oqimlar, diniy ekstremistik tashkilotlar xususida so'z yuritir ekanmiz, ularning g'oyalari nimadan iborat va o'z oldilariga qanday maqsadni qo'yishgan, degan haqli savol tug'ilishi tabiiy. Umuman, islomda hizb, ya'ni firqa tuzish shariat qonunlariga zid hisoblanadi.

«Qur'oni karim»da «...odamlarni aldab fitnaga solish o'ldirishdan yomonroqdir», ... «Alloh zulm qiluvchilarni sevmaydi», deb ta'kidlanadi. Diniy ekstremistlarning harakatlari esa «Qur'oni karim» oyatlariga mutlaqo ziddir. Chunki ularning asl maqsadi dinni mustahkamlash emas, din niqobi ostida hokimiyatga erishishdir. Hozirgi kunda bu oddiy haqiqatni har bir ongli inson tushunib yetdi va o'ziga xulosa chiqarib oldi.

Yurtboshimiz alohida ta'kidlaganidek: «...ayni zamonda, biz din peshvolariga, o'zimizga o'xshagan musulmon birodarlarimizga bir narsani takror va takror uqtirmoqchimiz... diniy partiyalar tuzib, hokimiyat talashib yurishlar xudoga ham yoqmaydi. Hamma ahil, hamma pokiza bo'lib yashasin. Kimning fazilati qancha, kimning gunohi qancha ekanini yaratganning o'zi ajrim qilib beradi u dunyoda».

1997-yil yuz bergan Namangan voqealari, 1999-yili Toshkentdagi portlashlar, 2000-yil avgust oyida Surxondaryo va Toshkent viloyatida sodir bo'lgan hodisalar, 2004-yil mart oyida Toshkent va G'ijduvonda, 30-iyulda Toshkentda sodir etilgan jinoiy harakatlarda ishtirok etgan, xalqimizning tinchligini buzishga, o'z Vataniga xiyonat qilib, aziz tuprog'imizni oyoq osti qilishga uringan xalqaro terrorchilarning gumashtalari, vatanfurush, xoin, qonxo'r kallakesarlarga nisbatan huquqni muhofaza qiluvchi idoralar tomonidan jinoiyat ishlari qo'zg'atilib, oliy jazoga va uzoq muddatli qamoqqa hukm etildi, ularning bir qismiga nisbatan qidiruv e'lon qilindi.

Xalqimizning asl farzandlari vatanimiz sarhadlariga suqulib kirishga harakat qilgan xalqaro terrorchilarga qarshi ona-Vatan himoyasiga o'tlanib, ularga qaqshatqich zarba berdilar. Kecha-yu kunduz mardlarcha jasorat ko'rsatib, g'animni yer tishlatdilar.

Umuman, bugun — XXI asr boshida ham O'zbekiston xavfsizligiga tahdid soladigan bunday kuchlarga qarshi o'z bilim va salohiyatimizni yanada oshirishimizni taqozo etiladi.

Yoshlarimiz bugungi kunda terrorizm va diniy ekstremizm ko'lamining xavfli ravishda kengayishi dunyo hamjamiyatida turli xil tashvishli savollarni keltirib chiqarayotganini anglab yetishlari zarur. Terrorizm dunyo davlatlariga, xalqlariga, xususan, O'zbekistonga xavfli tahdiddir. Prezident Islom Karimov «Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch» kitobida ta'kidlaganidek: «ma'naviyatga qarshi qaratilgan har qanday tahdid o'z-o'zidan mamlakat xavfsizligini, uning milliy manfaatlarini, sog'lom avlod kelajagini ta'minlash yo'lidagi jiddiy xatarlardan biriga aylanishi va oxir-oqibatda jamiyatni inqirozga olib kelishi mumkin».

Demak, islom fundamentalizmi yuzaga kelishining obyektiv va subyektiv sabablari bor ekan, ularni sinchiklab o'rganib, chora-tadbirlar ko'rilsa, bu oqim o'z zaruriyatini yo'qotadi.

Prezident Islom Karimovning «O‘zbekiston XXI asr bo‘sa-  
g‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot  
kafolatlari» kitobini o‘rganar ekanmiz, «Muqaddima»dayoq  
ogohlik haqidagi fikrlarga duch kelamiz: «Ogoh bo‘ling, odam-  
lar!» degan da‘vat hamisha bong urgandek yangrab turishi kerak».

Shunday qilib, diniy ekstremizm va xalqaro terrorizm  
ikkalasi ham tahdid — halokatli kuch. Shu sababli Pre-  
zidentimiz bu kuchlarning vatani, millati yo‘qligini, ularga  
qarshi xalqaro jamoatchilik kuchlarini birlashtirish zarurligini  
bir qancha xalqaro anjumanlarda uqtirib keldi. Buni faqatgina  
2001-yil 11-sentabrda AQSHda ro‘y bergan terrorchilik hara-  
katidan keyingina boshqa davlatlar rahbarlari tushunib yetdi-  
lar va o‘z kuchlarini yovuz terrorchilarga qarshi birlashtirdilar.

Lekin xalqaro terrorizm hali katta kuchga ega. Buni Ispa-  
niya, Saudiya Arabistoni, Rossiya, Iroq, Falastin va boshqa  
joylarda bo‘lgan voqealar ko‘rsatib turibdi. Shu sababli,  
dunyodagi barcha taraqqiyparvar kuchlarni bu ofatga qarshi  
birlashtirish zarur.

Bu borada Shanxay Hamkorlik Tashkilotiga (SHHT) a‘zo  
davlatlar tomonidan amaliy ish qilinmoqda. Tashkilotning 2004-  
yil iyun oyida Toshkent shahrida bo‘lib o‘tgan yig‘ilishi doirasida  
SHHT mintaqaviy aksilterror tuzilmasi ijroiya qo‘mitasi rasmiy  
ochildi. Uning qarorgohi Toshkentda joylashgan. Bu tashkilot  
xalqaro terrorchilik, ekstremizm, narkotrafik kabi xavf-  
xatarlarning oldini olishga o‘z hissasini qo‘shadi.

## **TAYANCH SO‘Z VA IBORALAR**

Ayn, dunyo dinlari, diniy e‘tiqod, xristianlik, yahudiylilik, buddizm,  
Islom, Qur‘oni karim, Hadis, muhaddislar, Tasavvuf ta‘limoti,  
xorijiylik, sunniylik, shialik, so‘fiylik, Naqshbandiya, Vijdon erkinligi,  
tolibon, vahhobiylik, diniy ekstremizm, fundamentalizm.

## **MAVZUNI MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOLLAR**

1. Mustaqillik va islom dini haqida o‘z fikringizni bayon qi-  
ling?
2. O‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilishi nimalarga olib keldi?

3. Diniy ekstremizm haqida fikr yuriting.
4. Islomiy qadriyatlarning tiklanishi haqida nimalarni bilasiz?
5. Diniy olam va dunyoviy ilm o'rtasidagi bog'liqlik qanday?
6. Imom al-Buxoriy, Imom at-Termiziy haqida nimalarni bilasiz?
7. Ilm olishga bag'ishlangan hadislardan namunalar va sharhini keltiring.
8. Tasavvuf diniy ta'limoti va uning mohiyati haqida nimalarni bilasiz?
9. Xoja Ahmad Yassaviy va Bahouddin Naqshband ta'limotlari haqida gapiring.
10. «Diling Allohda, qo'ling mehnatda bo'lsin» iborasining mohiyatini izohlang.

### TOPSHIRIQ

Diniy bag'rikenglik (tolerantlik) madaniyatini belgilovchi quyidagi fazilatlarga izoh bering.

| T/r | Fazilatlار                                       | Izoh |
|-----|--------------------------------------------------|------|
| 1.  | Vijdon pokligi                                   |      |
| 2.  | Ruhiy poklik                                     |      |
| 3.  | Diniy qadriyatlarni hurmat qilish                |      |
| 4.  | Dinlararo bag'rikenglik                          |      |
| 5.  | Insofililik va adolatlilik                       |      |
| 6.  | Iymonlilik                                       |      |
| 7.  | Mustahkam e'tiqodlilik                           |      |
| 8.  | Barcha dinlarga hurmat bilan munosabatda bo'lish |      |
| 9.  | Diniy va milliy mojarolarga murosasizlik         |      |
| 10. | Turli diniy e'tiqodlarga nisbatan murosasozlik   |      |
| 11. | Hurfikrlilik                                     |      |
| 12. | Amallarning ezguligi                             |      |

### 5-§. TEMURIYLAR DAVRI MA'NAVIYATI

#### **Davrga ta'sir etgan omillar**

Temuriylar davri ma'naviyati yurtimiz tarixidagi zarhal harflar bilan bitilgan ulkan xazinadir. Mamlakatimizning dunyoga mashhur bo'lishida, insonlar tarbiyasida bu davr o'z rolini bajarmoqda va mustaqilligimizni mustahkamlashda,

xalqimizning milliy g'ururini shakllantirishda xizmat qilmoqda.

Har bir davrning moddiy va ma'naviy taraqqiyotga ta'sir etuvchi o'z omillari bo'ladi. Temuriylar davri ma'naviyatining yuksalishiga ta'sir etgan omillar — IX—XII asrlarda Markaziy Osiyoda ro'y bergan o'zgarishlar, buyuk Uyg'onish davri (Sharq Renessansi) kashfiyotlari, ilm-fan sohasidagi katta o'zgarishlar, buyuk allomalar Ibn Sino, Forobiy, Farg'oniy, Beruniy, Buxoriy, Bahouddin Naqshband va boshqalarning asarlari, keyingi asrlardagi voqealardir.

Mutaxassis olimlarning fikrlariga qaraganda, mashhur shayx Bahouddin Naqshband tariqati Amir Temur davri mafkurasi asosini tashkil etgan va u yuksak e'tibor topganligi tasodifiy emas edi. «Diling Allohda, qo'ling —mehnatda bo'lsin»,— degan buyuk hikmat Amir Temur dunyoqarashiga mos edi.

Uzoq cho'zilgan vayronagarchilik, mislsiz urushlar bu o'lkada yagona va qudratli davlat barpo etilishini hamda mamlakatda tinchlik va osoyishtalik o'rnatilishini tarixiy zaruratga aylantirgan edi.

Avvalo, shuni aytish joizki, Chig'atoy avlodidan bo'lgan Tarmashirinxon (1326—1334) o'ldirilgandan keyin Movarounnahrda beqarorlik kuchaydi.

**Obodonchilik ishlari — yuksak ma'naviyat belgisi** Mo'g'uliston xoni Tug'luq Temurxon (1348—1363) bu parokandalikdan foydalanib, 1360-yil fevralida sanoqsiz lashkar bilan Movarounnahrda bos-tirib kirdi. Mo'g'ullar 1369-yilgacha Movarounnahrda xo'jayinlik qilishdi. Urushlar, to'qnashuvlar hammaning tinkasini quritdi. Vatan ozodligi va mustaqilligi yo'lida jonini tikkan yolg'iz Amir Temur (1336—1405) bo'ldi. U markazlashgan mustaqil davlatga asos soldi.

Amir Temur ko'p yillar davom etgan feodal tarqoqlik va urushlar oqibatida vayron bo'lgan xalq xo'jaligini tiklash, shaharlarni qayta qurish va mamlakatni obod qilishda

zo‘r tashabbus va jonbozlik ko‘rsatdi. Masalan, Samarqand va Banokat shaharlari 1218—1219-yillarda mo‘g‘ullar tarafidan tamoman vayron etilgan edi. Buxoro, Nasaf (Qarshi) va boshqa shaharlar ham nochor ahvolga tushib qolgan edi. Shaharlarni tiklamasdan, obod qilmasdan turib mamlakatda hunarmandchilik va savdo-sotiqni rivojlantirib bo‘lmas edi.

Amir Temur hokimiyat tepasiga kelishi bilanoq shaharlarni tiklash va obodonlashtirish ishiga astoydil kirishdi. Masalan, 1371—1372-yillarda poytaxt Samarqandning buzilib ketgan hitori (qal’a) va uzunligi 70 chaqirim atrofida bo‘lgan devorini tiklatdi. O‘shanda Shahrison (tashqi shahar) va uning 6 darvozasi (Shayxzoda, Ohanin, Feruza, So‘zangaron, Korizgoh, Chorsu), 4 qavatli ikki ulkan saroy — Ko‘ksaroy va Bo‘stonsaroy bunyod etildi, shahar ko‘chalari va bozorlari obod qilindi. Shohi Zindada O‘ljoy Turkon og‘o, Tug‘luq Tegin, Qutlug‘ Turkon og‘o, Shirinbeka maqbaralari, xonaqoh va Chortoq qurildi. Temurning rag‘bati bilan Samarqand Chorsusida Tim va shaharning u boshidan bu boshigacha kesib o‘tgan shoh ko‘cha, Ruhobod maqbaralari ham qurildi.

Sohibqiron Amir Temur o‘z hayoti davomida ko‘plab shaharlar, masjid-u madrasalar, maqbaralar, xonaqohlar, qal’a-qasrlar, bog‘-rog‘lar, sug‘orish inshootlari, ravon yo‘llar, ko‘priklar barpo ettirdi. Ularning ba’zilarini o‘g‘illari, nabiralari, saroy malikalari, islom rahnamolari nomi bilan atashga da’vat etdi. Biroq barpo etilgan inshootlarning birontasiga ham Amir Temur nomi berilmadi. Bunga uning o‘zi xohish bildirmadi.

Amir Temur davrida Samarqand yangicha usulda qayta qurildi. Mo‘g‘ullar hukmronligi davrida, ya’ni keyingi 140 yil davomida biron-bir katta bino qurilmagan edi.

Amir Temur dunyo madaniyatiga, ma’naviyatiga beqiyos hissa qo‘shgan buyuk shaxsdir. Amir Temur qurdirgan



Bibixonim masjidi (1404), Oqsaroy qasri (1380—1404), Dorus-saodat maqbarasi (1380) oliy imoratlardir.

Amir Temur davrida bog‘ yaratish ishlari beqiyos rivojlandi. Bog‘lar xalqning urf-odatlarini va mavjud sharoitdan kelib chiqib yaratilgan. Tadqiqotchi O‘. Alimov ta’kidlashicha, Sohibqiron Samarqand atrofida 12 ta bog‘-saroy barpo ettirgan. Bular Bog‘i Naqshijahon, Bog‘i Behisht, Bog‘i Shohrux, Bog‘i Dilkusho, Bog‘i Shamol, Bog‘i Davlatobod, Bog‘i Bo‘ldi, Bog‘i Maydon, Bog‘i Baland, Bog‘i Chinor, Bog‘i Jahonnamo, Bog‘i Nav bog‘laridir. Bulardan tashqari mamlakatning boshqa joylarida ham ko‘plab bog‘lar yaratilgan.

Amir Temur jismonan baquvvatligi va yuksak ma’naviyati bilan odamlardan ajralib turadigan, har qanday odamning ruhiga ta’sir o‘tkazadigan hamda o‘ziga bo‘ysundiradigan buyuk shaxs edi. Angliyalik tadqiqotchi Xilda Xukxemning fikricha, Amir Temur O‘rta Osiyo o‘tmish taraqqiyotida to‘plangan siyosiy, iqtisodiy va madaniy merosni o‘zida mujassamlantirgan va bu madaniy merosning davomchisi bo‘lgan shaxsdir.

Amir Temurning avlodlaridan ko‘pchiligi shunday obodonchilik ishlarini davom ettirdilar. Mirzo Ulug‘bek qurdirgan madrasalar, Husayn Boyqaro davrida A. Navoiy boshchiligidagi obodonchilik ishlari, Boburiylar davridagi noyob qurilishlar bunga misol bo‘la oladi.

### **Boshqaruv madaniyati**

Amir Temur o‘z ulkan saltanatini ulus-ulus qilib idora qilgan. Movarounnahr-dan boshqa barcha o‘lka va mamlakatlarni u 4 ulusga bo‘lib, o‘g‘il, nabiralariga taqsimlab bergan. Ulus hokimlari mustaqil hukmdorga o‘xshardi. Ularning o‘z devonlari, xazinasini va qo‘shini bo‘lgan. Lekin ular ulusning muhim ishlarini otasi va markaziy hukumat bilan kengashib qilishardi. Ayni mahalda Amir Temur ularning yonida o‘zining ishonchli odamlarini tutardi.

Ulus hokimlari xirojning bir qismini markaziy davlat xazinasiga jo‘natib turishlari shart edi va zarur bo‘lib qolsa, otasi yoniga qo‘shin bilan borib, xizmat qilishga majbur edi.

Amir Temur markaziy davlat tizimini ixcham va ishchan qilib tuzdi, bunda songa emas, sifatga e'tibor berdi. Davlat siyosatini belgilashda va uni amalda hayotga tatbiq etishda naqshbandiya tariqati g'oyalarini ifodalovchi «rosti-rusti» qoidasi asos qilib olindi. Sohibqiron bu g'oyani takomillashtirib, «Kuch — adolatdadir» degan mashhur hamda shu davrgacha davlatlar tajribasida ommaviy qo'llanilmagan qoidani kashf etdi. Davlat ishiga iymonli, diyonatli kishilarni o'tqazdi. Davlatni boshqarishni 4 omilga bog'liq deb bildi:

1. Saltanat. 2. Xazina. 3. Qo'shin (sipoh masalasida). 4. Raiyat (qora xalq). Saltanatni yuritishda vazirlar masalasiga e'tibor qaratildi. Vazir 4 sifatga ega bo'lishi shart bo'lgan. Bular: 1) asllik va toza nasllik; 2) aql-u farosatlilik; 3) raiyat va sipoh ahvolidan boxabarlik; 4) sabr-toqatlilik va tinchliksevarlik. Amir Temur tuzgan markaziy davlat tizimini bor-yo'g'i 7 vazir boshqargan: 1) mamlakat va raiyat vaziri (vaziri a'zam — Bosh vazir); 2) sipoh vaziri (sipohning ta'minoti va uning umumiy ahvoli); 3) moliya ishlari vaziri (egasiz — davlatga qarashli yer-suv va mulk); 4) saltanat ishlarini yurituvchi vazir (kirim-chiqim masalasida); 5) adliya ishlari vaziri bo'lib qozilar devonga rahbarlik qilgan; 6) devoni mushrifga rahbarlik (voqeahodisalardan xabardorlik); 7) xorijiy mamlakatlar bilan bo'ladigan munosabatlarga mutasaddilik. Amir Temur saltanatni boshqarishda kengash, mashvarat va maslahatga alohida e'tibor bergan. Kengash — bu yaqin, ishonchli odamlar bilan muhim davlat ishlari yuzasidan qilinadigan maslahat, yig'ilish. Mashvarat esa mashoyix, ulamo, fuzalo, vuzaro va boshqa arkoni davlatni to'plab qilinadigan yig'ilish. «Garchi ishning qanday yakunlanishi taqdir pardasi ortida yashirin bo'lsa-da, — deydi u, — aqli raso va hushyor kishilardan kengash-u tadbir istab, fikrlarini bilmoq lozim». «Davlat ishlarining 9 ulushini, — deydi u, — kengash, tadbir va mashvarat bilan, qolgan bir ulushini qilich bilan hal qildim».

Amir Temur el-yurtni o'z tasarrufiga olish va itoatda tutish uchun 12 tuzuk tuzdi:

1. Podshohlar bir soʻzlik boʻlishi va aytgan soʻziga amal qilishi, belgilangan har bir ishini bilib qilishi lozim.

2. Har bir ishda adolatpesha boʻlishi, atrofida ham shunday kishilarni tutishi zarur.

3. Ne ishniki qilar boʻlsa, oʻzi hukm chiqarsin.

4. Biror ishga azmu qaror qilar ekan, qarorida qattiq tursin.

5. Uning amr-u farmoni hamma uchun vojib boʻlsin.

6. Podshohlik ishlarini biron boshqa kimsaga ishonib berib qoʻymasın.

7. Ne ish qilmoqchi boʻlsa, boshqalar bilan kengashsin, lekin maslahatning foydalisini olsin.

8. Saltanat, raiyat va sipoh ishlarida yaxshi-yomon gaplar eshitsa, haqiqat qilib, shoshmasdan, mulohaza bilan hukm chiqarsin.

9. Sipoh va raiyat oldida oʻzini haybatli va jiddiy tutsinki, hech kim boʻyin tovlash va gap qaytarishga jurʼat etolmasin.

10. Raiyat, xazina, lashkar va saltanat podshohning hukmi ostidadir, u buni doimo esda tutmogʻi lozim.

11. Saltanatni idora qilishda boshqani oʻziga sherik qilmaslik kerak.

12. Ahli kengashdan ogoh va hushyor boʻlmogʻi lozim, chunki koʻpincha ayb axtaradilar va uni tashqariga tashiydilar.

Amir Temur tuzgan bu davlat barcha ijtimoiy tabaqalarga suyangan va qonun asosida boshqariladigan yangi bir davlat edi. «Saltanatim binosini, — deb yozadi Amir Temur, — dini islom, toʻra va tuzuk (qonun-qoida) asosida mustahkamladim. Saltanatimni boshqarishda uchragan har qanday ishni tuzukka binoan qildim».

Temurdan keyingi uning izdoshlari ham boshqaruv sanʼa-tiga amal qilib, uni takomillashtirishdi. Ayniqsa, Mirzo Ulugʻ-bek davrida bu narsa yaqqol koʻrindi.

**Amir Temurning maʼnaviy salohiyati** Amir Temurning maʼnaviy salohiyati davlatni idora qilish, uning ichki va tashqi siyosatini belgilash bilan izohlanadi. Movarounnahrning qadimiy iqtisodiy, madaniy shuhratini tiklash yillarida uning maʼnaviy salohiyati yanada kamol

topdi va ijtimoiy hayotda to'raligicha namoyon bo'ldi. Shuning uchun ham mamlakat ijtimoiy hayotining barcha tomonlari, davlat idora tizimi, iqtisodiy, moliyaviy, dehqonchilik, hunarmandchilik, savdo, madaniyat, fan, me'morchilik, harbiy masalalar, xalqaro aloqalar, islom dini, shariat va boshqa sohalar maqsadga muvofiq rivojlandi. Amir Temur davlatni boshqarishda, uning ichki va tashqi siyosatini belgilashda, xalq ommasi, mansabdor shaxslar, olim-u fuzalolar, islom rahnamolariga munosabatda Allohga, iymonga, tafakkurga, kitobga va eng so'nggi chora sifatidagina qilichga asoslanib ish yuritdi, hukm chiqardi.

Demak, Amir Temur buyuk davlat arbobi va yuksak ma'naviyatga ega bo'lgan dono hukmdor bo'lib, ham siyosiy, ham ma'naviy jihatdan juda katta tarixiy ahamiyatga egadir. Zero:

1. Amir Temur XIV asrdayoq mamlakat va mintaqalararo munosabatlarni chuqurlashtirib, yagona iqtisodiy makonga birlashtirishga harakat qildi. Integratsiyani ishlab chiqib, Buyuk Ipak yo'li o'tgan mamlakatlar o'rtasida madaniyatlar muloqotini boshlab berdi.

2. Amir Temur davlat tizimi va boshqaruvni tashkil etishda o'ziga xos maktab yaratdi, adolatli jamiyat qaror toptirishda qonun ustuvorligiga rioya qildi.

3. Amir Temur davlatchilik tamoyillarini rivojlantirdi, uni aql-idrok salohiyatiga tayanib, taktik va strategik asosda shakllantirdi.

4. Amir Temur saltanati ma'naviyat va oliy darajadagi madaniyatga yo'g'rilgan saltanat edi...

**«Temur tuzuklari»da  
ma'naviyat masalalari**

«Temur tuzuklari» Amir Temur tomonidan XIV—XV asrlarda yozilgan bo'lib, dastlab turk tilida chop etilgan. 1783-yilda ingliz tilida nashr qilingan. Birinchi marta o'zbek tiliga 1967-yilda forschadan tarjima qilingan.

Unda Amir Temur, Movarounnahrning 1342—1405-yillar orasidagi ijtimoiy-siyosiy ahvoli, qo'shni mamlakatlar va

xalqlar bilan bo'lgan o'zaro munosabatlar haqida hikoya qilinadi. Risolada Amir Temurning asosiy doktrinasi — jamiyatga, ijtimoiy-siyosiy hayotga qarashi, birlashgan qudratli feodal davlatning siyosiy va axloqiy tamoyillari ifodalangan.

«Tuzuqlar» ikki qismdan iborat. Birinchi qismda jahon tarixida mashhur fotih, sarkarda va iste'dodli davlat arbobi sifatida nom qoldirgan Amir Temurning 7 yoshidan to vafotiga qadar kechgan hayoti va ijtimoiy-siyosiy faoliyati, aniqrog'i, uning Movarounnahrda Markaziy hokimiyatni qo'lga kiritish, feodal tarqoqlikka barham berish va markazlashgan davlat tuzish, qo'shni yurt va mamlakatlarni, masalan, Eron hamda Afg'onistonni o'z tasarrufiga kiritish, Oltin O'rda hukmdori To'xtamishxon (1376—1395), butun Yevropaga qo'rquv va dahshat solgan Turkiya sultoni Boyazid Yildirim (1389—1402)ga qarshi va, nihoyat, buyuk jahongirning Ozarboyjon, Gruzuya va Hindistonga qilgan harbiy yurishlari ixcham tarzda bayon etilgan.

Ikkinchi qism jahongirning nomidan aytilgan va uning toj-u taxt vorislariga atalgan o'ziga xos vasiyat va pand-nasihatlaridan iborat. Unda davlatni idora qilishda kimlarga tayanish, boshliqlarni saylash, sipohiylarning maoshi, mamlakatlarni boshqarish tartibi, davlat arboblari va boshliqlarning burch va vazifalari, amirlar, vazirlar va boshqa mansabdorlarning toj-u taxt oldidagi alohida xizmatlarini taqdirlash tartibi va boshqalar xususida gap boradi.

**«Shaxsan men «Temur tuzuklari»ni har gal o'qir ekanman, xuddiki o'zimga qandaydir ruhiy kuch-quvvat topgandek bo'laman», — deb yozadi Islom Karimov o'zining «Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch» asarida.**

**Qonun ustuvorligi** Amir Temur davlatni boshqarishda o'zidan avval o'tgan hukmdorlardan farq qilib, davlat va mamlakatni boshqarishda 1 yoki 2 tabaqaga emas, balki aholining barcha tabaqalariga suyandi. «Temur tuzuklari»da aytilishicha, davlat asosini 12 ijtimoiy toifa tashkil qiladi: 1) sayyidlar (payg'ambar avlodlari),

ulamo, mashoyix, fozil kishilar; 2) ishbilarmon, donishmand kishilar; 3) xudojo'y, darvesh, qalandarlar; 4) no'yonlar — amirlar, ya'ni harbiy kishilar, mingboshilar; 5) sipoh va raiyat; 6) maxsus ishonchli kishilar; 7) vazirlar va sarkotiblar; 8) hakimlar va tabiblar, munajjimlar va muhandislar; 9) tafsir va hadis olimlari; 10) ahli hunar va san'atchilar, hunarmand, kosiblar; 11) so'fiylar; 12) tojir (savdogar) va sayyohlar: xorij bilan savdo-sotiq. Uning taqdirini 3 narsa: podshoh, xazina va askar hal qiladi. Qo'shin, asosan, o'n, yuz, ming va tumanga bo'lingan, o'n kishilik harbiy bo'linma tepasida turgan boshliq — o'nboshi, shuningdek... yuzboshi, mingboshi, tuman boshlig'i, no'yon deb atalgan. Asarda ularning haq-huquqlari, oylik maoshi ham aniq ko'rsatilgan. Masalan, oddiy sipoh mingan otining bahosi baravarida, bahodirlar 2—14 ot baravarida va h.k. maosh olishgan.

«Temur tuzuklari»da qilich chopishda o'zini ko'rsatgan bahodirlar 1-marta o'nboshi, 2-marta o'zini ko'rsatsa — yuzboshi, 3-marta esa mingboshi etib tayinlansinlar, deyilgan. Jang va xizmatda o'zini ko'rsatgan amirlar rag'batlantirilgan. Qaysi bir amir qo'shin bilan mamlakatni olsa, 3 narsa — imtiyoz bilan siylangan. Unga:

1) tug', nog'ora va bahodirlik martabasi; 2) davlat kengashlariga bemalol kirish huquqi; 3) biron sarhadning noibligi berilgan. Temur tuzgan qo'shin o'zining strategik va taktik mahorati bilan o'sha davrning eng mukammal va kuchli armiyalaridan hisoblangan. «Temur tuzuklari»da o'sha qo'shinning tuzilishi, qurollanishi, harbiy san'ati haqida muhim ma'lumotlar keltirilgan.

Qo'shinning harbiy tayyorgarlik darajasi Temuriy shahzodalardan Husayn Boyqaro va Bobur davrida yanada takomillashdi. Boburning buyuk yurishlari bobokalonining taktikasini yaxshi o'zlashtirib, uni davrga moslab rivojlantirganiga yaxshi misoldir.

Amir Temur davlatida asosiy qonun vazifalarini bajargan musulmon huquqi islom ta'limotiga asoslangan. Imom Bu-

xoriy, Termiziy, Bahouddin Naqshband, Ahmad Yassaviy, Burhoniddin Margʻinoniyning asarlarida Qurʻon taʼrifi bilan birga musulmon huquqi sharhi berilgan. Shariat — keng va mukammal ishlangan huquq qomusi, unda turmushning turli-tuman sohalarini: diniy-oilaviy, xalqaro, fuqarolik, jinoiy, axloqiy normalar ifodalangan.

Shariatda huquq ilmi yaxshi ishlangan boʻlib, u asosan: 1) diniy qoidalarni, ilohiyotni oʻrganuvchi va 2) tarkibiy huquq ilmining turli sohalariga tegishli boʻlgan qoidalarni oʻrganuvchi ikki qismdan iborat. Unda davlat va huquqning paydo boʻlishi va mohiyati ilohiy kuchga bogʻlangan holda oʻrganiladi. Davlat va qonunlarni yaratuvchi Alloh boʻlsa, uning yerdagi vakili davlat boshligʻi — shohdir. Bu qoidaga, asosan, avval ilohiy qonunlarning mavjudligi va undan kelib chiqadigan, inson tomonidan qabul qilingan qonunlar toʻgʻrisidagi gʻoyalar oʻrganiladi.

Amir Temur oʻgitlarini quyidagi guruhlariga ajratish mumkin: a) din va shariat; b) davlat va uni idora qilish; d) kengash oʻtkazish; e) podshoh va vazirlar.

«Tuzuklar»da axloq va odob haqida quyidagilar belgilanadi: a) adolat va adolatsizlik; b) soʻz va ishning birligi; d) doʻst va dushmanlik; e) botirlik va qoʻrqoqlik; f) soʻz va shirinsuxanlik.

**Pok axloq va ilm  
elning koʻrki**

«Temur tuzuklari»da xulq-atvor, axloq va odobga oid oʻgit-nasihatlar berilgan.

Amir Temur hech kimga gʻazab bilan qattiq muomala qilmagan. «Tuzuklar»da gʻazab va qattiq-qoʻllik bilan qilingan muomalani Tangri taoloning gʻazabiga duchor boʻlish, oʻz holini tang qilishdir, deb yozadi. «Shirin soʻz aytib gʻanimni iymonga kiritgin». Til qilichdan oʻtkir, bir kalima shirin soʻz qilichni qinga kiritar, — deydi.

Amir Temur tafakkur, qilich, iymon, kitobga eʼtiqod qoʻygan. «Millatning dardlariga darmon boʻlmoq vazifangizdir...», «Kuch adolatdadir», «Bir kunlik adolat yuz kunlik toat-ibodatdan afzal», «Adlu ehson bilan jahon

gulshani obod bo‘ladi», «Adovat emas, adolat yengadi» va boshqalar.

Oilada odob-axloq me‘yorlari masalasi ham Amir Temur nazdidan chetda qolmagan. Rivoyat qilishlaricha, Sohibqiron harbiy yurishlarning birida Eron tomonga borib, Sultoniya shahri atrofida xonadonlarga lashkarlarini joylashtirib, harbiy mashqlar o‘tkazib turardi. U bamdod namozidan so‘ng lashkarlaridan xabar olish uchun tashqariga chiqadi. Ko‘rdiki, bir ayol ko‘chada ot yetaklab ketayotgan ekan. «Nechun mening saltanatimda ayollar o‘z yumushlarini qilmasdan, erlar ishini bajarmoqda», jahli chiqibdi. Ayolning qayerda yashashi, eri bor-yo‘qligini bilgach, erini huzuriga chorlabdi. «Nechun ayolni tahqirlab erkaklar ishini buyurursen?»,— debdi. «Oilamda xotinim va ikki nafar bo‘yi yetgan qizim bor. Hozirda 10 chog‘li sizning askarlaringiz ham yashamoqda. Men qizlarim va ayolimni nomahramlar oldida qoldira olmay, majbur bo‘lib otni o‘tlatmoqqa buyurdim», — debdi. Keyinchalik Amir Temur butun lashkarlarini yig‘ib, shunday amr etibdi: «Mening arkoni davlatimda yoki harbiy yurishlarimda, qayerda bo‘lishimizdan qat‘i nazar, askar va kishilar hech qachon xonadonlarga joylashtirilmasin. Ochiq yerlarda o‘zlariga boshpana va o‘tov tiksinlar».

Amir Temur shaharlarda ilm-fan, madaniyatni rivojlantirish uchun ko‘plab ilmiy muassasalar qurishga amr qilgan. Madrasalarda diniy fanlar bilan baravar matematika, me‘mor-chilik, astronomiya, adabiyot, tarix, musiqa kabi fanlarning o‘qitilishiga alohida e‘tibor berilgan. «Temur tuzuklari»da aytilishicha, musulmonlarga diniy madrasalarda ta‘lim berish, shariat aqidalari va islom dini ilmlari: tafsir, hadis, fiqhdan dars berish uchun sohibqiron tomonidan har bir shaharga olimlar va mudarrislar tayin qilingan. Talabalarga o‘z davrining yirik allomalari dars berganlar. Madrasa mudarrislariga ko‘p maosh to‘langan, ular farovon hayot kechirganlar. «Temur tuzuklari»da «Sayyidlar, ulamo-yu mashoyix,



oqil-u donolar... tarixchilarni... e'tiborli kishilar hisoblab, hurmatlarini joyiga qo'ydim. Ular bilan qimmatli fikrlashdim», — deb yozadi.

Garchi Turon zaminida olimlar, muhandislar, ustalar yetarli bo'lsa-da, Amir Temur Hindiston, Iroq va Erondan ham olim-u fuzalolarni Samarqandga olib kelgan. Amir Temur qaysi mamlakatni egallasa, uning noyob o'ljasi shu o'lkaning rassomlari, mohir ustalari hisoblangan. U o'sha yerlik olim-u ulamolarga mehribonlik ko'rsatgan.

Albatta, bu tadbirlar juda yaxshi natijalarga olib kelgan. Xilda Xukxemning e'tirof etishicha, «Temur dunyoga kelgan yurtda falsafa, tibbiyot, matematika, astronomiya, geografiya, tarix, adabiyot sohalarida olamshumul asarlar yaratildi. Bu asarlar keyinchalik Yevropa Uyg'onish davriga turtki bo'ldi va Yevropa fanining uzoq asrlar davomidagi taraqqiyotiga asos bo'lib xizmat qildi. O'n beshinchi asrni Temuriylar Renessansi davri deb atash mumkin».

Temur davridagi ilm-fanga g'amxo'rlik Ulug'bek davriga kelib o'z mevasini berdi va Samarqandni dunyoga mashhur qildi. O'n yettinchi asrga kelib Angliya qirolligining birinchi astronomi Ulug'bekning «Ziji jadidi Ko'ragoniy» asaridan foydalangan.

Temuriylar davri ma'naviyatining buyuk namoyandasi, shubhasiz, Alisher Navoiydir. Navoiy maktabi noyob hodisa bo'lib, hozirgacha dunyoni lol qoldirib kelmoqda.

Albatta, buyuk insonlar komillik cho'qqisiga osonlikcha erishganlari yo'q. Ular turli qiyin bosqichlardan o'tganlar. O'tmishda ma'naviy kamolotga intilgan shogirdlar (muridlar) o'zlarini tamomila ustoz (murshid) ixtiyoriga topshirganlar. Shogird faqatgina ixlos va sadoqat ila komil ustoz tarbiyasida yetuklikka erishishi, ilm cho'qqilarini zabt etishi, qabihlik va razolatga yetaklovchi shayton vasvasalaridan saqlanishi mumkinligi haqida «Turkiston mulkining shayxul mashoyixi» (Alisher Navoiy) bo'lgan Ahmad Yassaviy quyidagi hikmatni bejiz ijod qilmagan:

*Piri mugʻon xizmatida yugurib yurdim,  
Xizmat qilib, koʻzim yummay hozir turdim.  
Madaad qildi, Azozilni kovlab surdim,  
Andin soʻngra qanot qoqib uchdim mano.*

Talabalikning dastlabki davrida ustoz talabada mavjud gʻururni sindirishga harakat qilgan. Shogirdidagi magʻrurlik illatini bartaraf etmoq maqsadida ustoz eng past, kishilar xazar qiladigan ishlarni bajarishni ham shogirdlariga buyurgan. Jumladan, ulugʻ mutafakkir Jaloliddin Rumiy ustozlari ila masjid va madrasa hojatxonalarini poklashgan. Abu Rayhon Beruniy kutubxonadagi kitoblardan foydalanmoq uchun masjid hovlisini har kuni supurib-sidirgan. Soʻfi Olloyor tavbasining ijobati uchun kishilarning tahoratiga xizmat qilgan. Bu xil allomalar ustozlar tomonidan buyurilgan ishni bajarmasliklari mumkin emas edi, chunki ustozning amri — haq. Aynan shu xil riyozatlar chekilgani tufayli gʻururi singan, xudbinlik urugʻi qurigan va oqibatda nafsiy illatlardan forigʻ boʻlib, komillikka intiluvchi inson qolgan. Yuzaki qaraganda, murshid shogirdiga jabr qilgandek tuyuladi. Lekin bu «jabr» muridni tarbiyalash va chiniqtirish uchun juda zarur ekan. Shu sabab «Ota mehridan — ustoz jabri afzal», degan purmaʼno maqol yaratilgan. Bunga monand Amir Temur: «Piri komil shayx Bahouddin Naqshbandiyning: «Kam yegin, kam uxla, kam gapir», degan pand-u nasihatlariga amal qildim. Arkoni davlatga, barcha mulozimlarga ham aytar soʻzim shu boʻldi: «kam yenglar — ocharchilik koʻrmaysizlar, boy-badavlat yashaysizlar, kam uxlanglar — mukammallikka erishasizlar, kam gapiringlar — dono boʻlasizlar».

**Sanʼat va hunar  
rahnamosi**

XIV—XV asrlarda Samarqandda tasvi-riy va miniatura sanʼati ham rivoj topdi. Bogʻi Taxtiqoracha, Bogʻi Davlatobod va boshqa chorbogʻlardagi qasrlarning devoriga ishlangan turli mavzulardagi rasmlar yuksak did va zoʻr isteʼdoddan guvohlik beradi.

Amir Temur davrida Samarqand, Buxoro, Kesh va Movarounnahr hamda Turkistonning boshqa shaharlarida xalq amaliy san'ati: zargarlik, zardo'zlik, sangtaroshlik, yog'och o'ymakorligi kabi san'atlar keng rivoj topdi. Oltin, kumush, bronza va qimmatli toshlardan ishlangan zebi-ziynat va uy-ro'zg'or buyumlari, Go'ri Amir, Shohi Zinda, Chilustun va boshqa chorbog'lardagi qasrlarning ustun va shiftlariga ishlangan o'ymakorlik san'ati namunalari, doshqozon va shamdonlar bezaklari bunga dalildir... Samarqandda yangicha san'at yuzaga keldi. Original, o'ziga xos me'morchilik san'ati xususiyatlarini hamda O'rta va Yaqin Sharqda rivojlangan badiiy tafakkurni o'zida ifoda qildi. XIV—XV asrlarda O'rta Osiyo rassomligi, naqqoshligi sohasida o'rta asr an'anaviy adabiy sujeti bilan birga, zamonaviy mavzudan foydalanish, janrlar, kompozitsiya xilma-xilligi, rasm ishlash mahoratini mukammallashtirish kabilarga intilish an'anasi ko'zga tashlandi.

Shubhasiz, bu yerda Kamoliddin Behzod ijodi, uning yaratgan asarlari dunyo miqyosida o'ziga xos o'rin egallaydi. Bu asarlar hamon o'z ahamiyatini yo'qotgan emas, balki hali ham odamlarni o'ziga jalb qilmoqda, hayratga solmoqda.

**Insoniyat oldidagi xizmati** Amir Temur XIV asrda buyuk Temuriylar davlatiga asos soldi. 1,5 mln kv km hududda — O'rta Osiyo, Qozog'iston, Shimoliy Kaspiy, Shimolda Ural, G'arbda Sibir, Kustanay soyliklari, Sharqda Markaziy Qozog'iston va Tyanshan janubiy etaklari, Pomir tog'liklari, Kopetdog' oldi hududlarida o'z imperiyasini tuzdi. 27 ta podshohlikni egalladi.

Amir Temur Xitoy chegaralaridan boshlab to Sharqiy Rum va Misr yerlarigacha bo'lgan hududlarni islom bayrog'i ostida yagona davlatga birlashtirdi. Sohibqiron tomonidan barpo etilgan markazlashgan mustahkam davlat qariyb 1,5 asr o'z kuchini ko'rsatdi. Bu esa uning adolat va shariat asosida qurilgani, ustozlari, pirlari Tayobodiy, Sayyid Mir Kulol, Sayyid Barakalar o'gitlariga amal qilgani bilan izohlanadi. Temuriylar mamlakatni 3 asrga yaqin boshqardilar.

Amir Temurning insoniyat oldidagi xizmati shundaki, uning harakatlari tufayli Osiyo va Yevropa davlatlari tarixda birinchi marta yagona jugʻrofiy-siyosiy makonda ekanliklarini his etdi. Umuman, Amir Temurning jahon madaniyati siyosiy va maʼnaviy hayotida tutgan oʻrni va tarixiy ahamiyati quyidagilardan iborat:

Birinchidan, Amir Temur XIV asrdayoq mamlakatlararo va mintaqalararo munosabatlarni chuqurlashtirish asosida insoniyat taraqqiyotini jadallashtirish zaruriyat ekanligini koʻrsatib berdi.

Ikkinchidan, u mamlakatning kuchayib ketgan feodal tarqoqligiga barham berib, el-yurti oʻz tugʻi ostiga birlashtirdi, markazlashgan yirik feodal davlatga asos soldi. Bu bilan ziroatchilik, hunarmandchilik, savdo-sotiq va madaniyat rivojiga mustahkam zamin yaratdi.

Uchinchidan, Amir Temur davlat tizimi va boshqaruvini tashkil etishda oʻziga xos maktab yaratdi. Hammaning qonun oldida tengligi va qonun ustuvorligini taʼmin etishi uning buyuk xizmatidir.

Toʻrtinchidan, Amir Temur bir qator xalqlar va yurtlarga mustamlakachilik zulmidan ozod boʻlishda yordam berdi. Masalan, oʻsha davrning eng qudratli podshohlaridan hisoblangan Boyazid Yildirimni tor-mor qilib (1402), Bolqon yarim orolidagi xalqlar va mamlakatlarni turklarning istibodidan qutqardi.

Beshinchidan, Turkiston zaminini ziroatchilik, hunarmandchilik, ilm-fan va madaniyat rivojlangan ilgʻor mamlakatga aylantirdi. Oʻz umrining koʻp qismini Amir Temur hayotini oʻrganishga bagʻishlagan pokistonlik tadqiqotchi Ahmad Doniy: «Hozirgi zamon tarixi Amir Temurning buyuk shaxsiga yetarli eʼtibor bermadi. U Osiyoda turkislom yuksalishiga asos soldi. Tarix uning ilmi amali bilan tenglashadigan boshqa bir muqobil hodisani bilmaydi», — deb yozadi.

**Mustaqillik va  
Temuriylar merosi**

Amir Temur ulug‘ bunyodkor, ilm-fan va madaniyat homiysi sifatida tarixda qoldi. 1996-yil — Amir Temur yili deb nishonlanishi unutilmas voqea bo‘ldi. UNESCO tashkiloti 1996-yil 24-aprelda Amir Temurning 660 yillik yubileyini Parijda keng ko‘lamda nishonladi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov 1995-yilning 26-dekabrida Farmon, Vazirlar Mahkamasi bu xususda 1995-yili maxsus qarorlar qabul qildi. Nihoyat, 1996-yilning 24-oktabrida Toshkentda «Amir Temur va uning jahon tarixida tutgan o‘rni» mavzuida xalqaro ilmiy konferensiya bo‘lib o‘tdi. Bu ilmiy anjuman dastlab Parijda o‘tkazilgan tantanalarning mantiqiy davomi bo‘ldi. Bu anjumanda 25 mamlakatdan yirik olimlar, tadqiqotchilar, jamoat arboblari ishtirok etishdi. Konferensiyada Islom Karimov «Amir Temur — faxrimiz, g‘ururimiz» mavzusida ma’ruza qildi.

O‘tgan 600 yil mobaynida Amir Temurga bag‘ishlab yaratilgan asarlar soni Yevropa tillarida 500 dan ziyod, Sharq tillarida esa 900 ga yaqin. Amir Temur o‘z davlatini aql-zakovat va huquqiy asos bilan idora etgan. Amir Temur: «... Saltanatimning u chetidan bu chetigacha biror bolakay boshida bir lagan tilla ko‘tarib o‘tadigan bo‘lsa, bir donasiga ham zarar yetmaydigan tartib-intizom o‘rnatdim», — degan edi.

Prezidentimiz Islom Karimov: «Ma’rifatli Movarounnahr ruhi, Temuriylar davrida fan va san’atning gullab-yashnagani Yevropada uyg‘onish jarayoniga hayotbaxsh ta’sir etganini, umumjahon taraqqiyotiga ko‘maklashganini anglab faxrlanamiz», — degan edi.

Mustaqillik davriga kelib Amir Temur e’tibor topdi. Toshkentning qoq markazida, bir vaqtlar mustamlakachilar oromgohi bo‘lgan, hozir shaharliklar dam oladigan joyga aylangan xiyobonda, shuningdek, Sohibqiron tug‘ilib o‘sgan Shahrisabz shahrida, saltanatining poytaxti qilgan Samarqand shahrida mahobatli haykal o‘rnatildi. Ulkan muzey tashkil qilindi.

Xalq o'zining buyuk bobokaloni merosiga ega bo'ldi, uni dunyoga ko'z-ko'z qilib, chuqur o'rganmoqda va avaylab asramoqda.

## **TAYANCH SO'Z VA IBORALAR**

Temuriylar davri, Sharq Renessansi, Bibixonim, Oqsaroy, Dorus-sodat, Boshqaruv madaniyati, «Kuch — adolatdadir», saltanat, Xazina, Qo'shin, Raiyat, «Temur tuzuklari», sayyidlar, mashoyix, no'yon, hakim, munajjim, qonun ustuvorligi, millatning dardiga darmon bo'lish, san'at va hunar rahnamosi, Amir Temur yili.

## **MAVZUNI MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOLLAR**

1. Temuriylar davriga ta'sir etgan omillar nima?
2. Amir Temurning obodonchilik borasidagi faoliyati qanday edi?
3. Temuriylar davlatni qanday boshqargan?
4. Amir Temurning ma'naviy salohiyati qanday edi?
5. «Temur tuzuklari»da ma'naviyat masalalari qanday yoritilgan?
6. Temuriylar davrida qonunga qanday amal qilingan?
7. Temurning axloq masalasida qarashlari qanday edi?
8. Temuriylar ilm-fan va madaniyatning rivojlanishiga qanday ta'sir ko'rsatdi?
9. Mustaqillik davrida Temuriylar davri ma'naviyatiga munosabat qanday o'zgardi?

## **Bahs yuriting**

### **Temuriylar davri ma'naviyati va hozirgi zamon**

## **TOPSHIRIQ**

Amir Temurga xos bo'lgan ma'naviy fazilatlarni aniqlang va dalillar bilan izohlang.

Adolatparvarlik, andishalilik, bag'rikenglik, bolajonlik, bosiqlik, vatanparvarlik, vafodorlik, vijdonlilik, dovyuraklik, donolik, jasurlik, jonkuyarlik, jo'shqinlik, zukkolik, insonparvarlik, insoflilik, kamtarlik, kengfe'llilik, mehmondo'stlik, mehnatsevarlik, mulohazakorlik, muruvvatlilik, odoblilik, or-nomuslilik, ochiqqo'llik, parhezkorlik, rahmdillik, rostgo'ylik, sadoqatlilik, saxovatlilik, tashabbuskorlik, tinchliksevarlik, tirishqoqlik, fidoyilik, halollik, hamjihatlik, yetakchilik, shukronalik, xalqi bilan iftixor qilish, intizomlilik, mas'uliyatlilik.

## **6-§. MA'NAVIYAT VA IQTISODIYOT, ULARNING O'ZARO MUNOSABATI HAMDA JAMIYAT HAYOTIDA TUTGAN O'RNI**

**Iqtisodiyot tushunchasi** Kishilik jamiyati taraqqiy etar ekan, uning barcha jabhalari bir-biriga bog'liqdir.

Ma'naviyatli jamiyatda iqtisodiyot ham tez taraqqiy etadi. Jamiyat a'zolarining barchasi uchun iqtisodiy sharoit, ularning totuv yashashi uchun imkoniyat yaratiladi. Lekin ma'naviyati tuban, o'g'irlik, korrupsiya, poraxo'rlik, zo'ravonlik, qonunsizlik avj olgan jamiyatda faqat bir hovuch kimsalar uchun iqtisodiy imkoniyat yaratiladi hamda ularning turmush darajasi yuqori bo'ladi, jamiyatning qolgan a'zolari qashshoqlikka mahkum etiladi hamda oxir-oqibatda jamiyatda tartibsizlik kelib chiqadi.

Shu sababli ma'naviy taraqqiyotning yuksakligi iqtisodiyotning gurkirab rivojlanishi uchun sharoit yaratadi. Iqtisod — bu muayyan ijtimoiy tuzumdagi ishlab chiqarish munosabatlari majmuyidir. Rivojlangan bozor iqtisodiyotini shakllantirish jarayonida «barcha islohotlarning — iqtisodiy, demokratik, siyosiy islohotlarning asl maqsadi insonga munosib turmush va faoliyat sharoitlarini vujudga keltirishdan iboratligini doimo esda tutish zarur.

Aholi turmush darajasi faqat uning daromadining oshishi, sifatli iste'mol tovarlari bilan yetarli ta'minlanishi asosida o'lchanmaydi. Balki ma'naviyat va ma'rifat, madaniy ehtiyoj, turli shakllarda sifatli xizmat ko'rsatish, bo'sh vaqtdan mazmunli foydalanish, jismoniy va aqliy yetuklik kabi ko'pgina sifat ko'rsatkichlarini o'z ichiga oladiki, ularsiz yuksak turmush farovonligiga erishib bo'lmaydi.

Hayotda ehtiyojlar va manfaatlar — inson faoliyatini harakatlantiruvchi kuchdir. Inson oziq-ovqat, kiyim-kechak, joyga muhtoj. Hayvonot dunyosi ham oziq-ovqatga muhtojlik sezadi. Inson ishlab chiqarish orqali o'z ehtiyojlarini qondiradi, hayvonlar esa hech nima ishlab chiqarmaydi. Insonlarning moddiy ishlab chiqarish jarayonlari va bu borada

yuzaga keladigan munosabatlarni iqtisodiyot fani o'rganadi. Abu Ali ibn Sino fanlarni tasnif qilar ekan, iqtisodiyotni xo'jalik yuritish sohasidagi amaliy fanlar qatoriga kiritadi. O'rta asrlarda ilmlar tasnifi bilan shug'ullangan Abu Abdulloh al-Xorazmiy xalq iqtisodiyotini xo'jalik yuritish sohasidagi amaliy falsafiy fan doirasiga kiritgan.

Abdulla Avloniyning «Turkiy guliston yoxud axloq» asarida «Iqtisod deb pul va mol kabi ne'matlarning qadrini bilmakni aytilur. Mol qadrini biluvchi kishilar o'rinsiz yerga bir tiyin sarf qilmas, o'rni kelganda so'mni ayamasi. Saxovatning ziddi baxillik bo'lgani kabi, iqtisodning ziddi isrofdir. Alloh bunday kishilarni suymaydi. Iqtisodga rioya qilgan kishilar hamma vaqt tinch va rohatda yashaydilar. Hozirgi kunda maqsadga yetmoq, xalqqa maqbul bo'lmoq uchun ilm va mol lozimdir. Mol topmoqlikning eng barkamol yo'li — ekinlik, hunarmandlik, savdogarlikdir. Bularning har birini ham bilish lozim», — deyiladi.

Ishlab chiqarishning o'sishi va kishilar, mamlakatlar o'rtasidagi aloqalar bozor munosabatlarini keltirib chiqaradi. O'rta Osiyoda bozor munosabatlari qadim zamonlardan boshlab shakllangan. Tarixiy hujjatlar guvohlik berishicha, bundan ming yillar avval Buxoro va Xiva savdogarlari odamlar ko'zini quvnatib, hayron qoldirgan tovarlar va buyumlarni Hindiston va Xitoyga, Rossiya va G'arbiy Yevropa mamlakatlariga yetkazib berganlar. O'rta Osiyoda bozor munosabatlari qadimdan rivoj topganiga Buyuk Ipak yo'li yaqqol misol bo'la oladi. Shunday ekan, hozirgi zamon tilida ishlatilayotgan bozor iqtisodiyoti mohiyati nima? Uni qisqa ifodalaydigan bo'lsak, u quyidagilarni anglatadi.

Bozor iqtisodiyoti, birinchi navbatda, uzoqni ko'zlab ishlab chiqarish, muloqot, gaplashish, kelishish, savdolarlashish, ikki tomonga to'g'ri keladigan umumiy narxni, raqamni, xulosani topish, demakdir. Bozor iqtisodiyotining asosiy sharti va talabi — mumkin qadar ko'proq va mumkin



qadar sifatliroq, raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarishdir. Xuddi shu talablarning eng qulay sharoitlarini kapitalizm davri yuzaga keltirdi. Natijada, insoniyat keyingi besh asr ichida undan oldingi hamma tarixdagidan ko'p moddiy va ma'naviy boyliklar ishlab chiqarishning haqiqiy qaynar bulog'iga aylandi. Bu davrda insoniyatning haqiqiy aqliy salohiyati, yaratuvchilik imkoniyatlari namoyon bo'ldi.

Jahon tajribasi, shu jumladan, o'zimizning mamlakatimiz tajribasi ham iqtisodiyot faqat uning o'zigagina xos bo'lgan qonunlar asosida rivojlanib borganligini ko'rsatadi. Bozor munosabatlari qonunlarini nazar-pisand qilmaslik, buzish iqtisodiyotni og'ir oqibatlarga olib kelishi mumkin. Chunonchi, sobiq ittifoqda 70 yildan ortiqroq davr mobaynida bozor iqtisodiyotiga aloqasi bo'lmagan iqtisodiyotni yaratishga urinib ko'rildi. Bu sobiq mustabid tuzumga va uning xalqiga juda qimmatga tushdi.

Demak, kimki iqtisodiy qonunlarni nazar-pisand qilmasa, uning kosasi oqarmaydi.

O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng, u qaysi yo'ldan borishi kerak, degan masala oldimizda ko'ndalang bo'lib turdi. Yurtboshimiz Islom Karimov mustaqillikka erishishimizning birinchi kunlaridanoq jahondagi turli mamlakatlarning tajribalarini chuqur va har tomonlama o'rganib, mustaqil O'zbekistonning bundan buyongi taraqqiyot yo'li bozor iqtisodiyoti munosabatlari yo'ldan borish ekanligiga qat'iy ishonch hosil etdi.

Ammo bozor munosabatlarining qaysi yo'li biz uchun maqbul, qaysi birini o'zimizning bundan buyongi taraqqiyotimiz uchun tanlab olishimiz kerakligi masalasi oldimizda turgan muammo edi. Bozor munosabatlariga o'tish Angliyada 200 yil, boshqa mamlakatlarda 100—150 yil mobaynida, Yaponiya, Koreya mamlakatlarida 20—30 yil mobaynida amalga oshgan.

## **Taraqqiyotning o'zbek modeli**

Yuqorida aytganimizdek, bozor munosabatlariga o'tish — davr talabi. Biz uchun bundan boshqa yo'l yo'q. Buni respublikamiz ahli to'g'ri anglab yetdi. Ammo kutib o'tirishga vaqt yo'q. Chunki O'zbekiston — ulkan imkoniyatlar mamlakati. Bu zaminda tabiiy boyliklar, unumdor yer, qudratli iqtisodiy va ilmiy-texnikaviy, insoniy va ma'naviy salohiyat mavjud. Eng muhimi, bu diyorda mehnatsevar va iste'dodli xalq yashaydi. Shu sababli bu xalqning kelajagini farovon qilish uchun mustaqil Respublikamizning bozor munosabatlariga tezkorlik bilan qanday qilib, qaysi usulda o'tishini tanlab olish, bunda jahonning barcha ilg'or tajribalarini umumlashtirish va ulardan foydalanishni hal etish lozim edi. Buning uddasidan chiqdik. Bunda Prezidentimiz I. Karimov katta shijoat ko'rsatdi. Bozor munosabatlariga o'tishning jahonda orttirilgan ijobiy tajribalarini o'rganib, xalqimizning tarixiy ruhiyatiga, milliy xususiyati, iqlim shart-sharoitlariga, mamlakatimizning jug'rofiy mavqeyiga asoslangan o'zimizga xos va mos yo'lni tanlab oldik.

Ushbu yo'lning, konsepsiyaning qoidalari Prezidentimiz kitoblarida, nutqlarida, mamlakat parlamenti qabul qilgan qonunlarda, xususan, I. Karimovning «O'zbekiston — bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li» asarida har tomonlama asoslanib, bayon qilib berilgan. Bu «O'zbekiston yo'li» — «I. Karimov yo'li» sifatida jahon bo'yicha yuksak baholanib kelmoqda. Ushbu tanlangan yo'l mohiyati O'zbekiston Respublikasining Prezidenti I. Karimov ishlab chiqqan va ilgari surgan besh tamoyilda o'z ifodasini topgan. Bu tamoyillar faqat bizning mamlakatda emas, endilikda boshqa mamlakatlarda ham tan olindi.

Bu tamoyillar quyidagilar:

1. Iqtisodiyot siyosatdan ustun va mafkuradan xoli bo'lishi.
2. Ikkinchidan: davlat asosiy islohotchi bo'lishi.
3. Qonun ustuvorligi, ya'ni qonun va qonunlarga rioya qilishning har narsadan ustunligi.

4. Kuchli ijtimoiy siyosat.

5. Bozor munosabatlariga o'tish bosqichma-bosqich amalga oshirilishi.

Yuqoridagi besh tamoyilni qisqa izohlaydigan bo'lsak, ular quyidagilarni anglatadi:

Birinchidan, garchi iqtisodiyot siyosat va mafkura bilan bog'liq bo'lsa-da, siyosiy manfaatlarga mutlaq bo'ysundirilganda, u barbod bo'ladi. Buni sho'rolar misolida ko'rsatishimiz mumkin. Na siyosat, na mafkura iqtisodiyotni mutlaq nazorat qilishi, unga tazyiq o'tkazish darajasiga ko'tarilmasligi kerak. Ham ichki, ham tashqi iqtisodiy munosabatlar har qanday mafkuradan xoli bo'lishi lozim. Bozorning qoidasi shunday: kimning mahsuloti yaxshiroq va arzonroq bo'lsa, o'sha mahsulotga hammadan ko'ra ko'proq talab bo'ladi. Bu yerda hech qanday siyosat yoki mafkura o'z ta'sirini o'tkazmaydi.

Ikkinchidan, I. Karimovning: «Davlat asosiy islohotchi bo'lishi zarur. U islohotlarning ustuvor yo'nalishlarini belgilab berishi, o'zgartirishlar siyosatini ishlab chiqishi va uni izchil amalga oshirishi, jaholatparastlar (retrogradlar) va konservatorlarning qarshiligini bartaraf etishi shart», — degan fikri o'ta ahamiyatlidir. Mustaqil O'zbekiston boshqariladigan ma'rifatli bozor iqtisodiyotiga o'tayotir. Unga faqat davlatning boshqaruvchilik kuchiga tayanib o'tishi mumkin.

Uchinchidan, I. Karimov «Yangi uy qurmay turib, eskisini buzmag» risolasi hamda boshqa bir qator asarlarida hammaning qonunga itoatkor bo'lishi, qonunning hamma narsadan ustun turishini ta'kidlab o'tgan. Biz demokratik jamiyat sari borar ekanmiz, unda qonun ustuvor bo'lishini unutmasligimiz, qonun oldida hamma tengligini, uni buzishga hech kim haqli emasligini bilishimiz lozim. Qonunning ustuvorligi huquqiy davlat barpo etish zaruriyatidan ham kelib chiqadi. Ma'rifiy dunyodagi bozor — bu, eng avvalo, qonunga hurmat, demakdir.

To'rtinchidan, respublikamizda ko'p sonli kishilar turmush darajasining pastligi totalitar iqtisodiy tuzumdan qolgan

meros. Biz tanlagan yoʻlning oʻziga xosligi aholi nochor qatlamlarini ijtimoiy himoya qilish orqali bozor munosabatlariga oʻtilishidir.

I. Karimovning «Oʻzbekiston XXI asrga intilmoqda» nomli asarida XXI asr arafasi va uning dastlabki yillarida aholining ijtimoiy himoyasini taʼminlash islohotlarining barcha bosqichida asosiy yoʻnalish boʻlib xizmat qilishi alohida taʼkidlanganligi diqqatga molikdir. Unda kelgusida ham, davlat tomonidan aholini ijtimoiy qoʻllab-quvvatlash hajmi va miqdorini koʻpaytirish bilan bir vaqtda, haqiqatda yordamga muhtoj boʻlgan kishilar va oilalar ijtimoiy yordam olishlari lozimligi koʻrsatib oʻtilgan.

Beshinchidan, davlatimiz rahbari I. Karimov doimo islohot oʻtkazishda shoshqaloqlikka yoʻl qoʻyib boʻlmasligini, uni ehtiyotlik bilan sekin-asta oʻtkazish zarurligini taʼkidlab kelmoqdalar. Shuni aytish kerakki, islohot biz uchun mutlaqo yangi iqtisodiy tizimni, bozor tizimini yaratishi kerak. Yangilik hech qachon birdaniga yuzaga kelmaydi, har doim taraqqiyotga bosqichma-bosqich borilgan. Oʻzbekistondagi bozor iqtisodiga oʻtish ham bundan xoli emas.

«Oʻzbek modeli»ning boshqa modellardan farq qiladigan xususiyati shundaki, u faqat iqtisodiy rivojlanish emas, balki keng maʼnodagi milliy tiklanish va ijtimoiy taraqqiyot modelidir. Shu bilan birga u iqtisodiyot bilan bir qatorda davlat qurilishi, ijtimoiy soha va maʼnaviyatni, jamiyat hayotining barcha sohalarini qamrab oladi.

Ayni paytda mashhur besh tamoyil asosida jamiyat hayotining barcha sohalarini erkinlashtirish bilan bogʻliq olti ustuvor yoʻnalish ham belgilandi.

Xullas, Oʻzbekistonning bozor iqtisodiyotiga oʻtishi yuzasidan yuqoridagilar bayon qilinar ekan, bu sohada hozirgacha erishilgan yutuqlar va yechimini kutayotgan dolzarb muammolar toʻgʻrisida ham toʻxtab oʻtish lozim. Bu masalalar davlatimiz rahbari I. Karimovning «Oʻzbekiston XXI asr boʻsagʻasida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari», «Oʻzbekiston XXI asrga intil-

moqda», «Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot — pirovard maqsadimiz» nomli asarlarida bayon qilib berilganligini o'quvchilar bilishi va undan foydalanishi zarur.

### **Iqtisodiyot va ma'naviyat**

Iqtisod va ma'naviyat o'zaro chambarchas bog'liq. Ma'naviyatsiz iqtisod va iqtisodiyotsiz ma'naviyat yuksak bosqichga ko'tarila olmaydi. Oldin iqtisodiy masalalarni, vazifalarni hal qilib, so'ng ma'naviyat bilan shug'ullanish lozim deguvchilar qattiq adashadilar va aldanadilar. Ikkalasini baravar rivojlantirish zarur.

Iqtisodiyotning siyosatdan ustunligi bozor munosabatlariga o'tishning asosiy tamoyillaridan biri ekanligini yurtboshimiz I. Karimov qayta-qayta uqtirib kelmoqdalar. Bundan ayrim kishilar bizga mafkura, siyosat kerak emas, degan noto'g'ri xulosaga kelib, ijtimoiy fanlarga nisbatan noto'g'ri munosabatda bo'la boshlagan davrlar ham bo'ldi.

Bu no'noq, uzoqni ko'ra bilmaydigan odamlar fikri. Avvalgi mavzularda aytganimizdek, ma'naviyatsiz jamiyat bo'lishi mumkin emas. Har qanday iqtisodiy masalalarni ma'lum ma'naviyat va ma'rifat sohiblari hal etadilar. Mamlakat qanchalik iqtisodiy rivojlangan bo'lsa, bu mamlakatda ma'naviyat va ma'rifat shuncha yuksak bo'ladi. Yuksak ma'naviyat va ma'rifatga ega bo'lgan mamlakatning iqtisodiy kuch-qudrati yuqori bo'ladi. Demak, ma'naviyati va ma'rifati yuksak inson yurt, mamlakat oldida o'ziga yuklatilgan mas'uliyatni chuqur his etadi. Shu yurt, mamlakat, xalq uchun halol, bunyodkorlik mehnati bilan uning yuksaklikka parvozi uchun hissasini qo'shishi kerakligini teran tushunadi. Shunday qilib, yuksak ma'naviyat va ma'rifat yuksak iqtisodiyot bilan, yuksak iqtisodiyot esa, yuksak ma'naviyat va ma'rifat bilan bog'lanib ketadi.

Ayrim kishilar erkin bozor iqtisodiyoti sharoitida ma'naviy-ma'rifiy va axloqiy qadriyatlarning qiymati tushib ketadi, madaniyat ikkinchi darajali narsaga aylanadi, ma'naviy qashshoqlik avj oladi, deb da'vo qiladilar. Erkin bozor iqtisodiyoti

bilan ma'naviyatni bunday qarama-qarshi qo'yish mutlaqo o'rinsiz. Aksincha, yuqorida aytganimizdek, ular bir-birlarini to'ldiradi, chunki faqat ma'naviy sog'lom, kuchli jamiyatgina islohotlarga tayyor bo'lishi mumkin.

Erkin bozor iqtisodiy sharoitida iqtisodiy yo'nalish, iqtisodiy tiklanish, iqtisodiy rivojlanish, ma'naviy o'nglanish, ma'naviy poklanish, ma'naviy yuksalish harakatlari bilan tamomila uyg'un holda boradi. Faqat moddiy boylik hamma narsani hal qilmaydi.

«Chunki bozor iqtisodiyoti hamma narsani joyiga qo'yadi, degan yengil-yelpi qarashga itoat qilib, faqat moddiy boylik ortidan quvish — xalqimizning azaliy orzu-intilishlariga ham, insoniylik bilan yo'g'rilgan milliy qadriyatlarimiz mohiyatiga ham to'g'ri kelmas edi. Shu bois, islohotlarni amalga oshirishda ma'naviyat va iqtisodiyot bir-birini inkor etmaydi, — deyiladi Islom Karimovning «Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch» kitobida, — aksincha, bir-birini quvvatlab, o'zaro ta'sirlanib, rivojlanib boradi, degan qoidani o'zimiz uchun dasturulamal sifatida belgilab oldik».

**O'zbekistonning  
iqtisodiy  
salohiyati**

O'zbekistonning yirik sanoati 200 dan ortiq tarmoqni o'z ichiga oladi. 200 dan ziyod zavod va fabrikalarida juda ko'p sohada qo'llanadigan mahsulotlar ishlab chiqariladi. Respublika rivojlangan ichki transport va aloqa tizimiga egaligi bilan ham ajralib turadi. Chunonchi, temir yo'llar tarmog'i uzunligi 6700 km, avtomobil yo'llarining uzunligi 80 ming kilometr. Toshkent — Farg'ona vodiysi avtoyo'lining, Qoraqalpog'iston, Xorazmni bog'lovchi, shuningdek, G'uzor — Jarqo'rg'on temir yo'lining, Asaka avtozavodi, Sho'rtan gaz kompleksi, Qorovulbozor neftni qayta ishlash zavodi va ko'plab yengil sanoat korxonalarining qurilishi mustaqillikka qo'yilgan haykaldir.

O'zbekiston qudratli ilmiy-ma'naviy salohiyatga ham egadir. Respublikada Fanlar akademiyasi, 120 dan ziyod

ilmiy tadqiqot oliygohlari, 60 dan ortiq oliy o'quv yurtlari mavjud. Ilmiy xodimlar soni 100 mingdan ortiq bo'lib, ular orasida 200 dan ortiq akademik, 2200 ga yaqin fan doktorlari va professorlar, 14600 dan ziyod fan nomzodlari va dotsentlar bor.

O'zbekiston rivojlangan, ko'p tarmoqli qishloq xo'jaligiga egadir. U qimmatbaho xomashyo — paxta yetishtiradigan jahondagi eng yirik o'lkalardan biri hisoblanadi. Paxta yetishtiradigan mamlakatlar orasida jahonda 4-o'rinni va paxta mahsulotlarini eksport qiladigan mamlakatlar orasida 2-o'rinni egallaydi. Har yili mamlakat dalalarida, bog'larida 5 million tonnagacha meva va sabzavot yetishtiriladi. O'zbekistonning mehnatsevar, iste'dodli va mehmondo'st xalqi respublikaning chinakam boyligidir. O'rta Osiyodagi barcha mehnat resurslarining 40 foizga yaqini O'zbekiston hissasiga to'g'ri keladi.

Mustaqillik yillari O'zbekistonda barqarorlik va tinchlik, fuqarolar osoyishtaligi va millatlararo totuvlik saqlanib turibdi. Yaxshi qo'shnichilik va insonparvarlik o'zbeklar tabiatidagi tug'ma milliy va diniy fazilat hisoblanadi. Barcha zamonlarda O'zbekiston ko'p millatli davlat bo'lib kelgan va kelajakda ham shunday davlat bo'lib qoladi. O'zbekistonda 130 ga yaqin millat va elat vakillari bo'lgan 27 milliondan ziyod kishi yashaydi. Tinchlik, ijtimoiy totuvlik va adolat g'oyalari bizning ajdodlarimiz qoldirib ketgan ma'naviy meros hisoblanadi.

Mustaqil O'zbekiston tanlab olgan bozor iqtisodiyoti yo'li shuning uchun ham istiqbolli, u har bir kishidan o'ta tadbirkorlikni, hozirjavoblikni, tejamkorlikni, uddaburonlikni talab etadi.

Xullas, yuqorida ko'rganimizdek, juda katta boyliklar mavjudligi, qudratli sanoat bazasi, ilmiy va intellektual salohiyat, davlat suvereniteti yangi jamiyat barpo etish, O'zbekistonni rivojlangan, gullab-yashnayotgan davlatga aylantirish uchun zarur bo'lgan iqtisodiy, ijtimoiy, ma'naviy, ma'rifiy asos bo'lib qoladi.

## **TAYANCH SO‘Z VA IBORALAR**

Iqtisodiyot, Avloniy, ishlab chiqarish, bozor munosabati, bozor iqtisodi, taraqqiyotning o‘zbek modeli, qonun ustuvorligi, turmush darajasi, O‘zbekistonning iqtisodiy salohiyati, intellektual salohiyat, davlat suvereniteti, yangisini qurmay, eskisini buzmay, eksport.

## **MAVZUNI MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOLLAR**

1. Iqtisodiyot tushunchasini ta’riflang.
2. Iqtisodiyot fani nimani o‘rganadi?
3. Bozor iqtisodiyoti deganda nimani tushunasiz?
4. Nima uchun ma’naviyat va iqtisodiyot o‘zaro bog‘liq?
5. Tadbirkorlikning ma’naviy xislatlariga nimalar kirishini izohlang.
6. Mustaqil O‘zbekistonning bozor munosabatlariga o‘tishining o‘ziga xos yo‘lini tushuntirib bering.
7. Ma’naviyat va ma’rifat jamiyatning yuksak iqtisodiy taraqqiyotga erishish sharti ekanligini izohlang.
8. Nima uchun moddiy va ma’naviy olam parvoz qilayotgan qushning ikki qanotiga qiyoslanadi?

## **TOPSHIRIQ**

1. Oltin zaxiralari bo‘yicha O‘zbekiston nechanchi o‘rinda turishini va qayerlarda oltin ishlab chiqarilishini sharhlang?
2. O‘rta Osiyodagi barcha resurslarning necha foiz O‘zbekiston hissasiga to‘g‘ri kelishini aniqlang.
3. O‘zbekiston paxta mahsulotlarini eksport qiladigan mamlakatlar ichida nechanchi o‘rinni egallashini va qaysi mamlakatlar bizdan paxta sotib olishini izohlang.

Iqtisodiy madaniyatni belgilovchi fazilatlarni sharhlang.

Iqtisodiy qadriyatlarni bilish, mehnatsevarlik, tejamkorlik, halollik, saxiylilik, tadbirkorlik, tashabbuskorlik, yaratuvchilik, faoliyat nafliligi va unumdorligi, iste’mol madaniyati, iqtisodiy ziyraklik, davlat va xususiy manfaatlar uyg‘unligi, iqtisodiy mas’uliyatlilik, Vatan ravnaqi va xalq farovonligiga xizmat qilish, kichik biznesni bilish, iqtisodning ma’naviyat bilan o‘zaro bog‘liqligini tushunish, iqtisodning siyosatdan ustunligini bilish.



## **7-§. JAMIYATNING SIYOSIY HAYOTI, MAFKURA VA MA'NAVIYAT**

### **Siyosat va siyosiy ong**

Kishilik jamiyatini siyosatsiz tasavvur etish qiyin. Siyosat orqali ijtimoiy hayot boshqariladi, tartibga solinadi, o'zgartiriladi va rivojlantiriladi. Siyosat — yunoncha «polis» — davlat so'zidan olingan bo'lib, davlat va jamiyat ishlari bilan bevosita shug'ullanish jarayonini anglatadi. Siyosat — bu jamiyat hayotining xilma-xil sohalarida ro'y beradigan oddiy va murakkab vazifalarni hal qilishga, aniq maqsadlarga erishishga qaratilgan faoliyat yoki vositadir.

U yoki bu siyosat yuritilishi sinflar, ijtimoiy guruhlar, millat va elatlar o'rtasidagi munosabatlarni uyg'unlashtirish faoliyatiga bog'liq bo'lib, uning markazida davlat turadi. Ana shu davlat hokimiyatini qo'lga kiritish, saqlab qolish, undan samarali foydalanish bosh masaladir. Siyosat yuritishdagi eng muhim va mohiyatli yo'nalish davlat hokimiyatini qurishdir. Siyosat deganda davlat ishlarida qatnashish, davlat faoliyatini yo'naltirish, uning shakllari, vazifalari va mazmunini belgilab berishni tushunamiz.

Jamiyat o'zgarishi bilan «siyosat» tushunchasining mazmuni ham o'zgarib boradi. Davlatlarda hokimiyatlarning ajratilishi, hokimiyat vakolatlarining quyi organlarga berilishi, partiya tizimlarining, maxsus manfaatlar asosida birlashgan ko'p va xilma-xil guruhlarining rivojlanishi sababli siyosatning mazmuni davlat faoliyati bilan cheklanib qolmaydi. U no-davlat tashkilotlarning faoliyatini ham o'z ichiga oladi.

Siyosat — iqtisodiyotning jamlashtirilgan ifodasidir, uning umumlashuvi va oxiriga yetishidir. Turli ijtimoiy guruhlar, tabaqalarning iqtisodiy manfaatlari xuddi shu siyosatda to'la va har tomonlama ifodalanadi. Siyosat iqtisodiyotga, iqtisodiy bazisga faol ta'sir ko'rsatish xususiyatiga ega. Shuning uchun kishilarning siyosiy ongini shakllantirish va rivojlantirish katta ahamiyat kasb etadi. «Agar iqtisodiy o'sish, taraqqiyot, — degan edi I. Karimov, — jamiyatimizning tanasi bo'lsa,

ma'naviyat-ma'rifat va siyosiy ong yetukligi uning ruhi, aqli va jonidir».

Siyosiy ong turli ijtimoiy guruhlarining davlat hokimiyatiga, siyosiy tashkilotlarga, ularning jamiyat hayotidagi roliga, boshqa davlatlar va millatlar bilan munosabatlar hamda shu kabilarga qarashlarning tizimga solingan nazariy ifodasidir. Siyosat o'zining ijtimoiy mohiyatiga ko'ra beqiyos bir san'atdir. U faoliyatning murakkab sohasi bo'lib, davlat va jamoat arboblari, hukmron siyosiy kuchlar va partiyalarning keng jamoatchilikni o'z ta'sirlarida saqlab turishlarida ustunlik bilan harakat qilishidan iborat. Siyosat — bu o'ylab bosilgan qadam, kelishuvlar, yon berishlar, siquvlardir. Siyosat — bu ba'zida ayyorlik qilish, aldash, ba'zida ishontirishdir.

Siyosat o'zining mohiyati va xususiyatlariga ko'ra adolatli hamda adolatsiz siyosatga bo'linadi. Adolatli, taraqqiyparvar siyosat xalqlarning tub manfaatlarini va ehtiyojlarini izchil himoya qiladi. Bunday siyosat ijtimoiy taraqqiyotning dolzarb vazifalarini hal etish vositasi bo'lib xizmat qiladi. U eskirgan, umrini yashab bo'lgan tartiblarni bartaraf qilishga hamda hayotning yangi tarzlari, ishlab chiqaruvchi kuchlarning yuksalishi uchun keng yo'l ochib beradi, ishlab chiqarishni rivojlantirishning yangi omillarini vujudga keltiradi, ishlovchilarning moddiy manfaatdorligini oshiradi. Bunday siyosat tarixning obyektiv yo'nalishiga mos keladi va uni jadallashtiradi.

Taraqqiyparvar siyosat ishlab chiqaruvchi kuchlar, fan, madaniyatni g'oyat yuksaltirib, xalq farovonligini ta'minlaydi. U tekinox'rlik, ochlik, qimmatchilik va qahatchilikka qarshi qaratilgan bo'ladi. Tabiiy resurslardan oqilona foydalanishni qaror toptirishda, atrof-muhitning tozaligi va sofligini, inson salomatligini muhofaza qilishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Adolatsiz siyosat ijtimoiy taraqqiyotga to'sqinlik qilishga, ayrim siyosiy kuchlarning manfaatlarini himoya qilishga, demokratiyani bo'g'ishga, ommani zo'rlik, do'q-po'pisalar bilan saqlab turishga sabab bo'ladi.

## **Ichki va tashqi siyosat**

Siyosat o'zining tuzilishiga ko'ra ikki turga: ichki va tashqi siyosatga bo'linadi. Ichki siyosat — bu subyektlarning mamlakat amalga oshiradigan faoliyatidir. Ichki siyosat quyidagi tur yoki yo'nalishlarga bo'linadi: iqtisodiy, ijtimoiy, milliy, demografik, agrar, texnikaviy, ekologik, madaniy, kadrlar, harbiy, geopolitik siyosat va h.k. Tashqi siyosat ham o'zining maqsad va mohiyatiga ko'ra bir xil bo'lmaydi. Davlat hokimiyati va vazifalariga ko'ra tinchliksevar siyosat, tajovuzkor siyosat bo'lishi mumkin. Tinchliksevar siyosat — bu xalqlarning, barcha mehnatkashlarning tub manfaatlarini xalqaro maydonda himoya qiladigan faoliyatdir. Xalqaro munosabatlarni sog'lomlashtirishga, tinch-totuv yashash qoidalarini amalga oshirishga, tinchlikni mustahkamlashga, xorijiy mamlakatlar bilan hamkorlikni rivojlantirishga qaratiladi. Tajovuzkor siyosat — bu xalqaro maydonda talonchilik qilishga, boshqa xalqlarni arosatga solishga qaratilgan faoliyatdir. Bu siyosat reaksiya guruhlarining manfaatlariga mos keladi. Tarix shuni ko'rsatadiki, o'z boyliklarini ko'paytirishga intiluvchi hukmron doiralar u yoki bu davlatga, xalqlarga, millatlarga qarshi tajovuzkor siyosat olib boradi. Ular o'z siyosatini o'tkazish uchun zo'rlikdan, qurolli kurashdan, bo'hton hamda uydirmadan va boshqa vositalardan keng foydalanishadi. Militarizm va qurollanish poygasi misli ko'rilmagan miqyoslarda o'sadi. Bu siyosat xalqlar, davlatlar orasiga ishonchsizlik va dushmanlik urug'ini sochuvchi, urush olovini yoqish siyosatidir. Bu siyosat xalqlarga behisob kulfatlar keltiradi, butun-butun xalqlarni yuz yillab qullik asoratida yashashga mahkum etadi. Bu siyosat xalqlarning manfaatiga batamom yotdir.

Demak, siyosat — davlatni, jamiyatni boshqarishda muayyan maqsadlarga erishishni ko'zda tutuvchi, turli ijtimoiy guruhlar hamda davlat o'rtasidagi munosabatlar muvozanatini saqlab turuvchi, xalqning iqtisodiy, ijtimoiy, ma'naviy ehtiyojlarini qondirish yo'l-yo'riqlarini ishlab chiqib, amalga oshiruvchi vositadir.

**Markaziy Osiyoda  
siyosat masalasi**

Siyosat tushunchasi Markaziy Osiyo xalqlarida qadimdan mavjud boʻlib, bu haqda koʻplab yozma maʼlumotlar qolgan. Jumladan, XI asr buyuk mutafakkiri Yusuf Xos Hojib oʻzining mashhur «Qutadgʻu bilig» asarida shunday degan edi:

*Beglar dargohini siyosat bezatdi,  
Siyosat bilan beklar elni tuzatdi,  
Yomonlarga siyosat yurgizish kerak,  
Yurt orasidagi yaramaslarni siyosat tozalaydi.*

XI asrda Nizomulmulk Sharq tarixi va madaniyatida oʻzining podshohlar turmushi haqida 1091-yilda yozgan «Siyosatnoma» («Siyar ul-mulk») nomli oʻlmas asari bilan iz qoldirdi. Asarning asosiy gʻoyalari shundan iboratki, vazir Nizomulmulk shoh va hokimlarni adl-u insofga, sulh va muruvvatga, davlatni oqilona boshqarib, qatʼiy qoida va tartib oʻrnatishga, amaldorlarni vijdonli, pok, halol va iymonli boʻlishga, mamlakat obodonligi, uning ahli farovonligi, tinchligi va totuvligini taʼminlash uchun harakat qilishga daʼvat etadi.

Har bir mamlakatda nazariy bilimlar qancha chuqur va keng boʻlsa, siyosat shu qadar toʻgʻri, mustahkam va real boʻladi, jamiyat taraqqiyotini tezlashtiradi. Mustahkam nazariy poydevorga ega boʻlmasdan jiddiy, oqilona siyosatni amalga oshirib boʻlmaydi. Shu boisdan ham ulugʻ bobo-kalonimiz Amir Temur muazzam davlatini uch tamoyil asosiga qurgan: diyonat, adolat, siyosat. Yaʼni din-u iymon, odillik va kuchli iroda. Iymon yoʻq yerda halollik yoʻq, demak, yurtda baraka yoʻq. Adolat boʻlmasa totuvlik, hamjihatlik oʻrnini zulm va zoʻrlik egallaydi. Siyosat, talabchanlik, qonun kuchli boʻlmasa, oʻgʻri, muttaham, kallakesarlarning ovi yuradi. Amir Temur: «Siyosatda maslahat, mulohazakorlik, oʻylab ish qilish qurol kuchidan koʻra oʻn baravar foydaliroqdir», — degan. Bu soʻzlar hozirgi kunda nizoli masalalarni siyosiy muloqot,

ogohlantiruvchi diplomatiya yo‘li bilan hal qilish zarurligini bildiradi.

Oqilona siyosat har qanday mushkul ahvoldan chiqish imkonini beradi. Naql qilishlaricha, Amir Temur Eronga qarshi yurish boshlaganda Isfahonning qamali uzoq cho‘zilib, qo‘shinni ozuqa bilan ta‘minlashga mablag‘ yetishmay qoladi. Shunda u Samarqandga, Saroymulxonimga maktub yo‘llab: «Qo‘shinning zaxirasi tugadi, xazinadan zar yuboring», — deydi. Saroymulxonim maktubni o‘qib, orqa tomoniga: «Ulug‘ amir, zaringiz tugagan bo‘lsa, siyosatingiz ham tugadimi?» — deb yozib qaytarib yuboradi. Amir Temur Saroymulxonimning kinoyali zamzamasini o‘ylab-o‘ylab, bir qarorga keladi: lashkargohda so‘yib yeyilgan qo‘y, qoramol, ot va tuya suyaklarini o‘sha kuni yig‘dirib, turli hajmlarda qirqtirib, katta hajmdagisiga katta qiymat, kichigiga kichik qiymat belgilab, unga po‘lat muhrini qizdirib tamg‘a bostiradi hamda muvaqqat pul o‘rniga muomalaga kiritishga farmon beradi. Natijada, qo‘shni shahar va qishloqlardan suyak pulga qo‘shin uchun oziq-ovqat sotib olinadi. Tez kunda Isfahon taslim bo‘lgach, suyak pullar zar bilan almashtiriladi.

XV asrning ulkan allomalaridan biri Husayn Voiz Koshifiy «Axloqi Muhsiniy» asarining «Siyosat» degan bobida:

*«Mamlakat tobqay siyosatdin nizom,  
Gar siyosat bo‘lmasa yetgay xalal,  
Tobmagay olam ishi aslo tuzut  
Besiyosat hech vaqt-u hech mahal», — deydi.*

XVII asrda yashab ijod etgan Xoja Samandar Termiziy ham o‘zining «Dastur ul-mulk» asarida jamiyatda siyosatning roli, uning yuritilishi haqida qimmatli fikrlar bildirgan.

Turli mamlakatlarda davlat boshqaruv shakli turlicha bo‘ladi. Boshqaruv shakli konkret davlatda hokimiyatni tashkil etish usullarining majmuyidir. Boshqaruvning qadimdan ma‘lum shakli monarxiya va respublikadir.

Barcha siyosiy rejimlar ikki guruhga — demokratik va demokratiyaga zid rejimga bo‘linadi. Demokratiyaga zid rejim uch turdan — totalitar, fashistik va avtokratik turlardan iborat. Siyosiy rejim, ya’ni hokimiyatni amalda oshirish usullari albatta shaxs ma’naviyatiga katta ta’sir ko‘rsatadi. Yaxshi siyosiy rejim bo‘lsa, shaxs ma’naviyati rivojlanadi, yaxshilanib boradi yoki aksincha.

Taraqqiyparvar siyosat jamiyatni demokratlashtirish sharoitida shaxsning ijtimoiy mavqeyini oshirishni ta’minlovchi yangi imkoniyatlarni yaratadi. Fuqarolar davlatni boshqarishda ishtirok etadilar va o‘z huquqlaridan kengroq foydalanadilar. Siyosiy erkinliklardan, jumladan, so‘z, matbuot, saylash-saylanish va h.k. erkinliklardan foydalanish uchun ijtimoiy kafolat beriladi. Mamlakatda siyosiy pluralizm va parlament demokratiyasi uchun, qonuniy muxolifat uchun yo‘l ochiladi.

### **Siyosat va demokratiya**

O‘zbekiston Respublikasi huquqiy demokratik davlat barpo etishga intilmoqda. Ma’lumki, demokratiya «xalq hokimiyati» degan ma’noni bildiradi. Biroq, uning asl mazmuni, jamiyat ma’naviy taraqqiyotida tutgan o‘rni, inson haq-huquqlarini belgilashdagi vazifalari nimalardan iborat? Demokratiya — fuqarolarning, davlat organlarini tuzish, ular faoliyatida ishtirok etish, mamlakatda inson huquqlarini ta’minlash orqali namoyon bo‘ladi. U davlat bilan inson munosabatlarini belgilaydi. Demokratiya — fuqarolarning ozodligi va tengligi tamoyillariga asoslangan siyosiy tuzum shaklidir. Demokratiya ozchilikning ko‘pchilikka bo‘ysunishini, davlat hokimiyati asosiy organlarining saylab qo‘yilishi, siyosiy huquq va erkinliklarning mavjudligini ko‘zda tutadi.

Demokratiya kishilik tarixida insonning ongli hayoti boshlangan davrdan boshlab, uning erk-irodasini, xohish-istagini belgilaydigan mezon bo‘lib kelmoqda. Jamiyat va insoniyat taraqqiyotining har bir yangi davrida demokratiya ham yangidan-yangi mazmun, mohiyat va shakl kasb etib borgan.

Demokratiya jamiyat taraqqiyotining siyosiy, huquqiy, ma'naviy va boshqa jihatlar bilan birga, shu jamiyatni tashkil etgan aholi umumiy dunyoqarashini o'zida uyg'unlashtiradi. Bu jihatdan qaraganda, aholining turmush tarzi, an'analari va urf-odatlar asosida shakllangan ma'naviy-ruhiy olami jamiyatda qaror topadigan demokratik mafkura asosida qurilsa, uning o'z manfaatlariga mos keladigan siyosatiga xizmat qiladi. Mabodo, demokratiya siyosiy «o'yinlar» holatiga kirsam, mamlakatda parokandalik, anarxiya vujudga keladi. Shu boisdan ham har qanday davlat o'z huquqiy asosiga, siyosiy rejimiga, boshqaruvdagi aniq tamoyillariga ega bo'lishi lozim.

Demak, fuqarolar o'z haq-huquqlarini himoya qilish bilan birga jamiyat va davlat oldidagi, mamlakatimiz istiqboli yo'lidagi vazifalari, burchlarini to'la anglab olgan taqdirdagina demokratiya o'zining tom ma'nodagi mazmuni va jahon tajribasida tan olingan mohiyatiga ega bo'la oladi. Demokratiyaning ikki xil shakliga alohida e'tibor berish lozim. Bular: bevosita demokratiya; vakillik demokratiyasi.

1. Bevosita demokratiya — har bir fuqaroning davlatni boshqarishda bevosita, ya'ni shaxsan ishtirok etishidir. O'zbekiston Respublikasining fuqarolari jamiyat va davlat ishlarini boshqarishda o'z vakillari orqali ishtirok etish huquqiga egadirlar. Bunday ishtirok etish o'zini o'zi boshqarish, referendumlar o'tkazish va davlat organlarini demokratik tarzda tashkil etish yo'li bilan amalga oshiriladi. Shuningdek, har bir shaxs saylovda ovoz berish, takliflar kiritish hamda bevosita o'zi va boshqalar bilan birgalikda vakolatli davlat organlariga, muassasalariga yoki vakillariga ariza, taklif va shikoyatlar bilan murojaat qilish huquqiga ega.

2. Vakillik demokratiyasi — davlatni boshqarishda, davlat va jamoat ishlarida fuqarolarning vakillari orqali ishtirok etishidir. Vakillik demokratiyasining yorqin ifodasi xalq deputatlari bo'lib, ular saylovchilarning vakilidir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti ham xalq vakilidir.

Jahon davlatchiligi tajribalari tobora boyib, xalqning o'zligini anglash jarayoni tezlashib borgan sari demokratiyaning jamiyat hayoti taraqqiyotida tutgan o'rni xususida munozaralar keskin avj oldi. XX asr kishilik tarixida keskin burilish yasadi. Ikki lager o'rtasidagi siyosiy, iqtisodiy va mafkuraviy raqobat tufayli bir qator xalqaro tashkilotlarning paydo bo'lishiga, inson haq-huquqlarini ma'lum bir tartibga solib turishga, uni himoya qilishga ehtiyoj sezildi. Totalitar tuzumdagi inson huquqlarining cheklanganligi, birinchidan, mafkuraviy yakkahokimlik jamiyat ma'naviy taraqqiyotini cheklab qo'ydi. Ikkinchidan, Osiyo, Afrika va Lotin Amerika-sida ozodlik uchun kurash, milliy davlatchilikka zamin yaratish va shu asosda inson huquqlarini himoya qilish, har tomonlama barkamol demokratik jamiyatni vujudga keltirishga intilish kuchaydi.

Qadimgi Sharqda azaldan huquqiy demokratik davlatchilik va fuqarolik jamiyatining turli elementlari mavjud edi. Bunga Afrosiyob va Qoraxoniylar, Xorazmshohlar, Temuriylar va boshqa qator sulolalar davlatchiligini misol qilib keltirish mumkin. Bu davrlar haqiqat va adolat g'oyasi nihoyatda baland ko'tarilganligi va butun mamlakatda aniq tartib-intizom o'rnatilganligi bilan alohida ajralib turadi. Sharq uyg'onish davri va keskin yuksalish paytlarida dunyoviy ilmlar, ishlar bilan islom madaniyati nazariyasi va falsafasi uyg'un taraqqiy topdi, turmush tarzimizga aylanib qoldi.

Sohibqiron Amir Temurning «Kuch adolatdadir» degan shiorida huquqiy demokratik davlatning, fuqarolik jamiyatining, insonning yashash huquqi va uning barcha erkinliklari hamda hozirgi zamon demokratik harakatlarining eng ilg'or tajribalari mujassam bo'lgan.

Sharq davlatchiligida inson erki, haq-huquqlari ko'p jihatdan himoya qilingan o'z davri talab va ehtiyojlaridan kelib chiqib, inson ozodligi va xatti-harakatlari erkinligi ta'min etilgan edi. Bu ayni jamiyatning muhim asosiy belgilaridan hisoblanadi.



**O'zbekistonda  
huquqiy demokratik  
islohotlar**

1996-yil 29—30-avgustda Oliy Majlis 6-sessiyasida Islom Karimov «Hozirgi bosqichda demokratik islohotlarni chuqurlashtirishning muhim vazifalari»

mavzuyida nutq so'zladi. Bunda bir qator vazifalar belgilab berildi:

1. Mamlakatimizda siyosiy institutlar va sud tizimi islohotlarini chuqurlashtirish. Inson huquqlari va erkinliklarini himoya qilish.

2. Respublika qonun hujjatlarini umume'tirof etilgan inson huquqlari sohasidagi xalqaro me'yorlar, qoida va standartlarga muvofiq holga keltirish.

3. Aholining siyosiy faolligini oshirish.

4. Jamoat, nodavlat tuzilmalarini rivojlantirish (muxolifat).

5. Matbuot, axborot vositalari demokratik rivojlanish uchun ulkan ahamiyatga ega. «Matbuot erkinligi to'g'risida»gi qonun.

6. Qonunchilik mexanizmini va qabul qilingan qonun me'yorlari ijrosi va nazoratini yanada takomillashtirish va boshqalar.

O'zbekistonda inson huquqlarini himoya qiluvchi bir qator tashkilotlar, parlament demokratiyasi va huquqiy davlatning barcha asosiy institutlari tashkil etildi. O'zbekiston davlat qurilishi va boshqaruvi tizimi sohasida tub islohotlardan ko'zlangan maqsad, birinchidan, hokimiyat tizimlari bo'linishining konstitutsion prinsipiga amal qilinishini ta'minlash, ya'ni davlatning kuch-qudrati, avvalo, demokratik institutlarning mustaqil faoliyat ko'rsatishi uchun shart-sharoit yaratish, fuqarolar va jamiyatning barcha siyosiy, ijtimoiy salohiyatini ro'yobga chiqarish, tadbirkorlik va iqtisodiy tashabbuslar erkinligi uchun zarur imkoniyatlarni tashkil etib berish qobiliyati bilan o'lchanadi.

Ikkinchidan, ma'muriy sohada amalga oshirilayotgan islohotlar samaradorligini kuchaytirish, ya'ni bu yerda gap

mamlakatimizda demokratiya tamoyillariga asoslangan, avvalo, amaldagi Konstitutsiya va qonunlarga muvofiq faoliyat yuritadigan, hech qanday mansabdorlar, hatto, eng ko'zga ko'ringan vazifada o'tirgan shaxslarning ham subyektiv xohish-istagiga qaram bo'lmasdan, ishni barqaror va faol tashkil qiladigan, o'z mohiyatiga ko'ra jamiyatimizning olg'a siljishiga xalaqit berayotgan barcha illat va eski asoratlarni bartaraf etishga qurbi yetadigan samarali tizimni vujudga keltirish haqida bormoqda.

O'zbekiston o'zining inson huquqlari sohasidagi siyosatini belgilashda 3 ta eng muhim tamoyillardan kelib chiqadi:

1. Normativ va tashkiliy jihatlardan xalqaro tajribaning ustuvorligi.

2. Vatanimizning insonga homiylik qilishdek tarixiy tajribasini hisobga olish.

3. Inson huquqlari bo'yicha xorijiy milliy institutlar tajribasini hisobga olish.

Inson huquqlari bo'yicha milliy institutlar tizimi tashkil etilib, respublikada hukumatga qarashli bo'lmagan 200 dan ortiq boshqarish an'analari tiklanmoqda. Demak, jamiyatni demokratlashtirish va O'zbekistonda huquqiy jamiyatni qaror toptirish uchun, avvalo:

1. An'anaviy mezonga e'tibor berish va u bilan hisoblashish lozim.

2. Mamlakat aholisi turmushini yaxshilash bilan birga uning ongini rivojlantirish chora-tadbirlarini baravar olib borish lozim.

3. Turmushning yuksalishi, o'z navbatida, odamlar ongi va tafakkuri tarzi o'zgarishiga olib kelsa, ong va tafakkurning o'sishi turmushning yaxshilanishiga ta'sir ko'rsatadi.

4. Inson tarbiyasida muhitning rolini hisobga olish zarur. Ba'zan turmushi yaxshi odamlardan ham o'g'ri, muttahamlar chiqishini nazardan qochirmaslik kerak.

5. Huquqiy demokratik jamiyatga tabiiy yo'sinda, hech qanday zo'riqish va talafotsiz erishishimiz lozim.

O'zbekistonda fuqarolik jamiyatini barpo etishning o'ziga xos tomonlari uning Sharq davlatchiligini rivojlantirishga qaratilgan hozirgi zamon jahon demokratik harakatlarining eng ilg'or tajribalariga mos kelmoqda deyish mumkin. Bu Yer yuzida har qanday zo'ravonlik va kuch ishlatishni rad etish bilan birga, jahon siyosiy madaniyatini oshirishga da'vat etish orqali siyosatga demokratik tamoyillarni olib kirishning o'zbekona yo'lidir.

**Siyosiy madaniyat,  
mafkura va  
ma'naviyat**

Siyosiy madaniyat, mafkura va ma'naviyat tushunchalari darajasi jamiyat hayotida inson ishtirokining qandayligini belgilaydi. Bizga ma'lumki, siyosiy madaniyat, mafkura va ma'naviyat yuksak bo'lgan joyda odamlar hokimiyat ishida faolroq ishtirok etishadi. Qonun va qarorlar qanday qabul qilinishi, uning ijrosi qanday nazorat qilinayotganligini kuzatib borishadi, munosabat bildirishadi.

O'zbekistonda nodavlat va jamoat tashkilotlari faoliyatini chuqurlashtirish borasida qator ishlar amalga oshirilmoqda. So'nggi besh yil ichida mamlakatimizda jamoat birlashmalari va nodavlat tashkilotlar soni 2500 tadan ortdi va endi ular ijtimoiy fikrni shakllantirishga faol ta'sir ko'rsatayotganini ko'rish mumkin.

O'zbekiston o'zining mustaqil yo'lga qadam qo'ygan dastlabki kunlarda, eski mafkuradan butunlay voz kechilayotgan, yangi mafkura esa hali ishlab chiqilmagan, ilmiy asoslab berilmagan kezlarda ma'naviyat sohasida bo'shliq paydo bo'ldi. Shuning uchun ham yangi milliy g'oya, milliy mafkurani yaratish zarurati kun tartibidagi asosiy masala qilib belgilandi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov 1993-yil 6-mayda Respublika Oliy Kengashi XII sessiyasida so'zlagan nutqida: «Oldimizda turgan eng muhim masala, bu milliy istiqlool mafkurasini yaratish va hayotimizga tatbiq etishdir», — degan edilar. Milliy g'oya — milliy mafkura

respublikamiz mustaqilligini mustahkamlash, O'zbekistonni kelajakda buyuk davlatga aylantirishga va inson haq-huquqlarini himoya qilish, ijtimoiy adolatni, demokratiyani to'la qaror toptirish, millatimiz va mamlakatimiz istiqloli muammolarini hal etishga qaratilgan, ilmiy asoslangan xilma-xil bilimlar va xulosalarning muayyan tizimidir.

Milliy istiqlol mafkurasi millatning — o'zbeklarning manfaati bilangina chegaralangan emas. O'zbekistonda istiqomat qilayotgan o'zbeklar, qozoqlar, tojiklar, ruslar, ukrainlar, yahudiylar, hullas, respublikamizni o'zining jonajon Vatani deb bilgan, u bilan faxrlanadigan barcha millat va elatlarning teng huquqliligini, qadr-qimmatini, or-nomusi va milliy g'ururini, manfaatlarini himoya qilishda milliy istiqlol mafkurasi katta o'rin tutadi.

Bugungi kunda insoniyat qo'lida mavjud bo'lgan qurol-yarog'lar yer kurrasini bir necha bor yakson qilishga yetadi. Buni hammamiz yaxshi anglaymiz. Lekin hozirgi kundagi eng katta xavf-xatar insonlarning ongini va qalbini zaharlash uchun uzluksiz davom etayotgan mafkuraviy kurashdir. Endilikda yadro maydonlarida emas, mafkura maydonlarida bo'layotgan kurashlar ko'p narsani hal qiladi. Bu achchiq haqiqatni hech qachon unutmaslik lozim. Shuning uchun ham mafkura dunyosida bo'shliqqa yo'l qo'yib bo'lmaydi. Shunday holat yuz bergan taqdirda, bo'sh qolgan mafkura maydonidan bizga begona, orzu-intilishlarimizga mutlaqo yot g'oyalar o'rin egallashga urinishi shubhasizdir.

Agar yoshlarimiz ongini yot, begona g'oyalar egallasa, fikr qaramligi, tafakkur qulligi kelib chiqadi. Bu narsa har qanday iqtisodiy yoki siyosiy qaramlikdan dahshatli bo'ladi. Shu sababli milliy istiqlol mafkurasi millatni va barcha xalqlarni birlashtirish, uyushtirish, vatan ravnaqi, yurt tinchligi va xalq farovonligi yo'lida xizmat qilmoqda.

Hozirgi paytda ro'y berayotgan ayrim salbiy holatlar, nojo'ya xatti-harakatlar, yovuz ishlar, avvalo, mafkuraviy bo'shliq tufayli sodir bo'lmoqda. Nega deganda, hali hayotiy

tajribaga ega bo'lmagan, oq-qorani tanib ulgurmagan yoshlar har turli ta'sirlarga beriluvchan bo'ladi. Misol uchun, ba'zi yoshlarni yo'ldan chalg'itayotgan diniy ekstremizm xavfini olaylik. Bu xatarli oqim o'ziga xos tarixga ega. Xususan, 80-yillarning oxirida mamlakatimizga o'zini «do'st», «dindosh», «millatdosh» qilib ko'rsatib, go'yo islom dinining sofligi uchun kurashga «da'vat» etuvchi ayrim kimsalar kirib keldi. Ular muqaddas dinimizning asl mohiyatini bilmaydigan oddiy odamlarni, g'o'r yoshlarni o'z tuzog'iga ilintirib, bizga begona diniy aqidalarni yoyishga urindi. Agar biz, avvalambor, yoshlarimizning iymon-e'tiqodini mustahkamlasak, irodasini baquvvat qilsak, ularni o'z mustaqil fikriga ega bo'lgan barkamol insonlar qilib tarbiyalasak, ularning ongida ota-bobolarimizning muqaddas qadriyatlarini qaror toptirsak, ularning o'zbek farzandiman, deb g'urur va iftixor bilan yashashiga erishgan bo'lamiz va shundagina ular milliy ildizlari baquvvat, dunyoni chuqur anglaydigan, zamon taraqqiyoti bilan barobar qadam tashlaydigan insonlar bo'lib yetishadilar.

Islom Karimovning «Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch» asarida aytilganidek: «Shu boisdan ham, o'z haq-huqini taniydigan, o'z kuchi va imkoniyatlariga tayanadigan, yon-atrofida sodir bo'layotgan voqea-hodisalarga mustaqil yondasha oladigan, ayni zamonda shaxsiy manfaatlarini mamlakat va xalq manfaatlari bilan uyg'un holda ko'radigan, har jihatdan barkamol insonlarni tarbiyalash vazifasi istiqlol yillarida biz uchun hal qiluvchi masalaga aylandi».

Hozir O'zbekistonda hali tajribasiz va yosh bo'lsa-da, o'z siyosiy yo'li — mafkurasiga ega bir necha siyosiy partiyalar faoliyat ko'rsatmoqda, bu ham respublikamizdagi demokratiya va erkinlikning dalilidir. Mazkur siyosiy partiyalar ham o'z yo'ldan borib, mafkura borasida muayyan tajriba to'plamoqda. Bizning nazarimizda, O'zbekistonning mustaqillik mafkurasi, asriy milliy qadriyatlarimiz, xalq tafakkurida vujudga kelgan va

kelayotgan yangi-yangi fikrlar siyosiy partiyalarimiz to'playotgan tajribalarning — qaymog'i tarzida shakllanishi va boyib borishi zarur.

Xalq tafakkuridagi yangi fikrlar deganda biz quyidagilarni nazarda tutamiz. XXI asrga qadam qo'ydik. Hozir qay bir xalq yoki mamlakat ilm-fan va texnologiya sohalari ravnaqiga diqqat qaratmasa, mafkura borasida ham orqada qoladi. Ma'naviyat ham eskirib qoladi, so'zi so'z bo'lmay qoladi, inobatga olinmaydi. Amerika, ingliz, fransuz, yapon, italyan xalqlari ilm-fan va texnologiya sohalarida ilg'orlik qilayotganliklari uchun ham umumjahon siyosatida yetakchi ekanini nazardan chetda qoldirish mumkin emas, deb o'ylaymiz. Biz ham shunday yo'l tutsak arziydi.

Ma'naviy-axloqiy va madaniy yuksalish, xalqimizning azaliy turmush tarziga aylangan ma'rifat va adolat mamlakatda demokratik jarayonlarni chuqurlashtirishning kafo-latidir. Demokratik jarayon uzoq davom etadigan uzluksiz jarayon bo'lganligi bois yangicha tafakkurni shakllantirish, huquqiy, siyosiy va ma'naviy yangilanishlar lozimligi anglab yetildi. Qonun ustuvorligiga erishish uchun oldin barchaning tengligi ta'minlandi. Aholining siyosiy faolligi bevosita uning jamiyat ijtimoiy-siyosiy jarayonlariga qanchalik daxldorligi bilan belgilanishi anglab yetildi. Aholi siyosiy madaniyati shakllandi. Demokratiyaning yana bir belgisi — jamiyatda muxolifatning mavjudligi. Bizda haqiqiy ma'noda muxolifat bo'lmagan. Avvalo, islohotlar o'tkazish, jamiyatning taraqqiyot va yangilanish yo'lidan olg'a borishi bo'yicha muqobil dastur turlarini taklif etishga qodir amaliy muxolifetni nazarda tutmoq lozim. Prezident tasavvurida muxolifatning mavjudligi demokratik jamiyat uchun zaruriy hodisa va normal holatdir.

Demokratik jamiyatni rivojlantirishning muhim ma'naviy omillaridan biri, bu hokimiyat tarmoqlarining bo'linish tamoyilidir. Ya'ni qonun chiqaruvchi — parlament, ijroiya hokimiyat — Vazirlar Mahkamasi, sud demokratik, huquqiy

davlat va fuqarolik jamiyatini barpo etishning muhim elementlaridir.

Demak, hokimiyat — bu parlament bo‘lib, qonun chiqaruvchi organ hisoblanadi. Ijro etuvchi organ — davlat mexanizmini to‘la asos bilan «davlat hokimiyati» yoki «oshkora hokimiyat» deyish mumkin.

Davlat mahkamasi (apparati) — davlat mexanizmining bir qismi bo‘lib, davlat hokimiyatini amalga oshirish uchun hokimiyat vakolatlariga ega bo‘lgan organlari majmuyidan iborat va u ma’naviyat sohasidagi siyosatni ham yuritadi.

Davlat mexanizmi davlat mahkamasidan tashqari, davlat muassasalari va ma’naviyat sohasini nazorat qiluvchi davlat korxonalarini ham o‘z ichiga oladi. Shu bilan birgalikda bir qator siyosiy institutlar, ya’ni turli partiyalar, kasaba uyushmalari, yoshlar tashkilotlari hamda ijodiy uyushmalar — yozuvchilar, jurnalistlar, rassomlar, kinochilar, teatr arboblari, ilmiy muassasalar davlat siyosatini, jumladan, ma’naviyat sohasidagi siyosatni ro‘yobga chiqarish sohasida faoliyat yuritadilar.

Hokimiyat tarmoqlari har birining demokratik jarayonlarni chuqurlashtirish borasida tutgan o‘rni va roli benihoya kattadir. Hozirgi zamon demokratik jarayonlari «to‘rtinchi hokimiyat» — matbuot faoliyatidan foydalanishni taqozo etmoqda. Ayniqsa, ma’naviyat sohasida «to‘rtinchi hokimiyat»ning roli kattadir. U davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishi bo‘lgan ma’naviyatni yuksaltiradigan qismidir.

Mamlakat taraqqiyoti bir me’yorga tushgan va izchil amalga oshirilayotgan davlatlarda siyosiy dunyoqarash, siyosiy faoliyat shaxs ma’naviyatida mustahkam o‘rnashib, fuqarolarning axloqiy normalariga aylanib qoladi.

Xulosa qilib aytganda, demokratiya, ya’ni qonunning ustuvorligi va unga to‘liq rioya etish jamiyat ma’naviyatining yuksalishiga yordam beradi. Chunki, jamiyatning yuksalishi kishilar ongining o‘zgarishiga olib keladi. O‘z navbatida haqiqiy demokratiya ma’naviy jihatdan yetuk jamiyatdagina qaror topadi.

## TAYANCH SO‘Z VA IBORALAR

Siyosat, siyosiy ong, taraqqiyparvar siyosat, ichki va tashqi siyosat militarizm, «Siyar ul-mulk», «Axloqi muhsiniy», siyosiy erkinlik, vakillik demokratiyasi, huquqiy demokratik islohotlar, milliy istiqlof mafkurası, hokimiyat, muxolifat, davlat mexanizmi, «to‘rtinchi hokimiyat».

### MAVZUNI MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOLLAR

1. Siyosat nima?
2. Nizomulmulkning «Siyosatnoma» asari mazmuni qanday?
3. Siyosiy rejimning mohiyati?
4. Siyosiy madaniyatni izohlang.
5. Demokratiya nima?
6. Huquqiy savodxonlik nima?
7. Qonunga itoatkorlik iborasini izohlang.
8. «O‘zbekiston — kelajagi buyuk davlat» shiorini izohlang.

### TOPSHIRIQ

Siyosiy-huquqiy bilim va madaniyatni belgilovchi fazilatlarini sharhlang.

| T/r | Fazilatlar                                        | Izoh |
|-----|---------------------------------------------------|------|
| 1.  | Siyosiy kurashchanlik                             |      |
| 2.  | Milliy g‘oyaga sodiqlik                           |      |
| 3.  | Siyosiy idealga egalik                            |      |
| 4.  | Ma‘naviy-ruhiy komillik                           |      |
| 5.  | Siyosiy bilimlarga egalik                         |      |
| 6.  | Davlat irodasini ifodalovchi normalarni bilishlik |      |
| 7.  | Huquqiy bilimdonlik                               |      |
| 8.  | Huquqiy onglilik                                  |      |
| 9.  | Siyosiy madaniyatlilik                            |      |
| 10. | Huquqiy madaniyatlilik                            |      |
| 11. | Siyosiy sergaklik                                 |      |
| 12. | Qonunga amal qilish                               |      |



## 8-§. AMALIY MASHG'ULOT

### Globallashuv jarayonlari va ma'naviy tahdidlar

**Darsning maqsadi:** o'quvchilarni globallashuv jarayonlari bilan tanishtirish, ularda turli yot ma'naviy-mafkuraviy oqimlarga qarshi kurash tuyg'usini, imon-e'tiqodni mustahkamlashga, vatanga xizmat qilishga undovchi mafkuraviy immunitetni shakllantirish.

**Darsga oid jihozlar:** 1. Dunyo xaritasi. 2. O'zbekiston xaritasi. 3. Lug'at (tushunchalarning izohlari). 4. Ko'rgazmali materiallar. 5. «Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch» kitobi. 6. Plakat va markerlar.

**Darsning tuzilishi:** 1. Tashkiliy daqiqa. 2. Topshiriqlarni bajarish vaqti. 3. Savol-javoblar. 4. Bahs-munozara. 5. Yakunlash.

**I z o h:** Amaliy mashg'ulotlarni o'tkazishda o'qituvchi oldindan sinf o'quvchilariga topshiriq va vazifalar beradi. Kerakli adabiyotlardan qanday foydalanishni tushuntiradi. Bu esa o'quvchilarni mustaqil ishlashga, mustaqil fikrlashga va amaliy mashg'ulotlarning sarmazmun o'tishiga yordam beradi. Darsni o'tishda interfaol metodlardan foydalanadi.

### Sinf taxtasiga quyidagi so'zlar yozib qo'yiladi:

«Globallashuv jarayonining yana bir o'ziga xos jihati shundan iboratki, hozirgi sharoitda u mafkuraviy ta'sir o'tkazishning nihoyatda o'tkir quroliga aylanib, har xil siyosiy kuchlar va markazlarning manfaatlariga xizmat qilayotganini sog'lom fikrlaydigan har qanday odam, albatta, kuzatishi muqarrar». *Islom Karimov*.

**A m a l i y m a s h g' u l o t u s u l i:** Bahs-munozara. Sinf o'quvchilari doira yoki to'rtburchak shaklida stollar atrofida ikki guruhga bo'linib o'tiradilar. Bo'linish ixtiyoriy bo'lib, ko'k va yashil rangli qog'ozlar tanlanadi. Har bir o'quvchi o'zi tanlagan rangli qog'ozni (unga raqam qo'yilishi ham mumkin) ko'kragiga taqib qo'yadi.

**Yashil ranglar** — savol beradi, **ko‘k ranglar** — javob beradi.

(Agar ko‘k ranglar javob bera olmasalar, savol bergan tomon javob berish huquqiga ega.)

Davra markazida boshlovchi (eng iqtidorli o‘quvchi) bo‘ladi va bahs-munozarani boshqarib boradi. Zarur hollarda o‘qituvchi aralashadi va kerakli tomonga yo‘naltiradi.

**Boshlovchi:** Endi biz asosiy vazifamizni bajaramiz, ya‘ni globallashuv va ma‘naviy tahdid bilan qisqacha tanishamiz. Marhamat.

**Yashil ranglar:** Globallashuv jarayonlari, ularning ijobiy va salbiy tomonlari nima?

**Ko‘k ranglar:** XIX—XX asrlar davomida fan va madaniyat taraqqiyoti jihatidan Yevropa mintaqasi boshqalardan uzil-kesil ilgarilab ketdi va natijada «jahon fani», «umuminsoniy qadriyatlar» deganda birinchi navbatda Yevropa madaniyati unsurlari tasavvur etila boshlandi. Yangi davrdagi bu mintaqaning yutuqlari ko‘p jihatdan madaniy integratsiya jarayonlari bilan bog‘liq. Bu davrda Yevropa xalqlari (inglizlar, nemislar, fransuzlar va h.k.) mintaqa miqyosidagi o‘zaro madaniy axborot almashinuv doirasidan chiqib, o‘zga mintaqalarda yaralgan boyliklarni o‘zlashtira boshladilar. Sharqshunoslik keng rivoj oldi. Turli fan sohalari sharqshunoslarning yutuqlaridan ijodiy foydalana boshladilar. Yevropaliklarning Osiyo va Afrika mamlakatlari va xalqlari hayotini o‘rganishi, bir tomondan, ularning olam haqidagi tasavvurlarini kengaytirib, turli mintaq xalqlarining bir-birlarini tushunish, o‘zaro erkin muloqot qilish imkoniyatlarini oshirgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, muayyan g‘arazli kuchlar uchun o‘zlariga qaraganda iqtisodiy va harbiy jihatdan zaifroq bo‘lgan yurtlarni bosib olish, qaramlik asoratiga solishga bo‘lgan intilishlari yo‘lida xizmat qildi.

XX asr oxiri — XXI asr boshlariga kelib integratsiya jarayonlari yanada avj oldi, zamonaviy axborot texnologiyalarining bemisl rivoji va yagona jahon axborot

maydonining shakllanishi bu jarayonning yangi bosqichga ko'tarilishiga, Prezidentning kitobida topib aytilganidek, «sivilizatsiyalararo muloqotning yangicha sifat kasb etishi»ga olib keldi. Siyosatga doir ilmiy adabiyotlarda bunday jarayon «**globallashuv fenomeni**» deb nomlanmoqda. «**Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch**» kitobida bu hodisa oddiy qilib «hayot sur'atlarining beqiyos darajada tezlashuvi» deb tushuntiriladi.

Bashariyat taraqqiyotidagi bunday o'zgarishlarni uzil-kesil «yaxshi» yoki «yomon» deb, salbiy yoki ijobiy hodisa sifatida baholab bo'lmaydi. Kitobda yozilganidek, «har qanday taraqqiyot mahsulidan ikki xil maqsadda — ezgulik va yovuzlik yo'lida foydalanish mumkin.»

Prezident kitobida **globallashuv** va integratsiya jarayonlarining talay ijobiy imkoniyatlari birma-bir sanab o'tiladi. Ularni umumlashtirib aytiladigan bo'lsa, birinchi navbatda turli sohalar (jumladan, iqtisod, siyosat, madaniyat sohalarida) «davlatlar va xalqlar o'rtasidagi integratsiya va hamkorlik aloqalarining kuchayishi»ga xizmat qilishi mumkin va, darhaqiqat, bunday hamkorlik munosabatlari kundan-kunga kengayib va rang-baranglashib borayotganini o'z ko'zimiz bilan ko'rib turibmiz.

Shu bilan birga dunyoda barcha odamlar ham ezgu niyatlar bilan ish olib boradi, deyish qiyin. Ba'zilar uchun bu hayotda vujudga kelgan har bir yangilik ularning o'z g'arazli maqsadlariga qulay bir vosita xizmatini bajarishi kerak. Jumladan, jahonda yagona axborot maydonining vujudga kelishi ham bunday buzg'unchi kuchlar uchun «ayni muddao» bo'ldi. Ular zudlik bilan bu qudratli vositani ham o'z qabih niyatlari yo'lida ishga solish harakatiga tushdilar. Vaziyatning murakkabligi shundaki, bunday yovuz niyatli kuchlarning Vatani ham, millati ham, din-u imoni ham yo'q. Ular goh «islomiy» qiyofada, goh «erkinlik va demokratiyani olg'a siljitish» niqobi ostida harakat qilishlari mumkin.

**Yashil ranglar:** «Bir-birini inkor qiladigan ikki xil hayotiy qarash nima?

**Ko'k ranglar:** Prezident I. A. Karimovning kitobida insonlarning borliq haqiqatiga munosabatidagi ikki xil yondashuv, «**bir-birini inkor qiladigan ikki xil hayotiy qarash**» haqida gap boradi:

«Birinchisi — o'z nonini halol mehnat bilan topadigan, xolis va ezgu ishlar bilan el-yurtga naf yetkazadigan, tiriklik mazmunini teran anglab, nafaqat bugungi hayot lazratlari, balki oxirat haqida, uning obod bo'lishi haqida o'ylab yashaydigan insonlarga xos hayotiy qarashlar.

Ikkinchisi — bunga mutlaqo qarama-qarshi bo'lgan yondashuv, ya'ni, hayotning ma'no-mazmuni haqida bosh qotirmasdan, bunday savollar bilan o'zini qiynamasdan, faqat nafs qayg'usi va o'tkinchi hoyu havasga, huzur-halovatga berilib, yengil-yelpi umr kechiradigan, o'zining ota-ona va farzand, el-yurt oldidagi burchiga umuman befarq bo'lib yashaydigan odamlarning fikr-qarashlari.

Mana shunday ikki xil dunyoqarash asosida paydo bo'ladigan og'ir savollar odamzot ongli yashay boshlagan zamonlardan buyon uni o'yantirib, qiynab keladi...»

Shu o'rinda savol tug'iladi: **befarqlik, loqaydlik bilan yovuzlik orasidagi munosabat qanday?** Tan olish kerakki, dunyoda son jihatidan olinsa, **mutlaq yovuz odamlar** juda kamchilikni tashkil qiladi. Ular aslida odam ham emas, sunami, to'fon yoki zilzila kabi «**xudoning bir balosi**». Shunday ekan, qanday qilib **juda ozchilik bo'lgan bu toifa** ba'zan millionlab insonlar ustidan o'z hukmini yurgiza boshlaydi? Ayni yuqorida aytilgan **hayotning ma'no-mazmuni haqida bosh qotirishni oshiqcha ish deb biladigan, Olloh va bashariyat oldidagi o'z burchini eslashni ham istamaydigan, faqat nafs qayg'usi va o'tkinchi hoyu havasga berilib kun kechiradigan odamlarning befarq va loqaydligi tufayli** bunday yovuz kuchlar o'z makr-u hiylalarini bemalol amalga oshirishga muvaffaq bo'ladilar.

Chunki bunday kimsalar ko‘pincha o‘zlari sezmagan holda yovuzlik kuchlariga xizmat qiluvchi dahshatli qurolga aylanib qoladilar. Shu sababli Prezidentning yangi kitobida **befarqlik va loqaydlik** asl insoniylikka zid turuvchi qusur sifatida qattiq qoralanadi.

**Yashil ranglar:** «Ommaviy madaniyat»ning kelib chiqishi qanday bo‘ldi?

**Ko‘k ranglar:** Aytilganlarga eng yorqin misol sifatida bugungi kunda butun dunyodagi fikrlovchi insonlarni borgan sari qattiqroq tashvishga solayotgan **«ommaviy madaniyat»** hodisasining kelib chiqishiga e‘tibor qarataylik. Bu hodisa bugun butun dunyoga ko‘proq Yevropa va Shimoliy Amerikaning rivojlangan mamlakatlaridan tarqalayotganini hisobga olib, ushbu mintaqalardagi hozirgi ma‘naviy-axloqiy muhitning shakllanish tarixiga qisqa (eng umumiy bir tarzda) to‘xtab o‘tish kerak bo‘ladi.

Ma‘lumki, shu kungacha jahon ilmida «ma‘naviyat» hodisasi yaxlit tushuncha sifatida izchil ilmiy tahlilga tortilmadi. Bu sohaga oid mavjud izlanishlar boshqacha tushunchalar va tizimlar doirasida kechdi. Xususan, Yevropada inson ma‘naviyatiga oid bahslar, falsafa va uning tarkibiy qismi hisoblangan axloqshunoslik ilmi doirasida rivojlandi. Inson axloqi aslida zohiriy, aniqrog‘i, ikkilamchi hodisa bo‘lib, shaxs ma‘naviyatining insonlar aro munosabatlarda namoyon bo‘lishidir. Uning botinida ma‘naviy omillar yotgani tufayli faylasuflar asosan axloqning botiniy omillariga e‘tibor qaratganlar. Agar bu sohadagi Yevropa an‘anasini umumiy bir tarzda ko‘zdan kechiradigan bo‘lsak, axloqshunoslik ilmi ko‘proq **insonning iroda erkinligi, aql va bilim, baxt va lazzatlanishga intilish, manfaatdorlik** kabi masalalarga e‘tibor qaratganligini ko‘ramiz. Aksariyat holatlarda **mas‘uliyat** va **burch** masalalari ham inobatga olinadi. Axloqning **imonga bog‘liq** jihatlari xristian axloqida alohida ta‘kid etilsa-da, Yangi davrda bu masala ko‘pincha aktuallashmaydi. Umuman, insonning dunyoviy maqsadla-

riga alohida e'tibor qaratilishi Yevropa axloq ilmining ustuvor jihati deyish mumkin.

Yangi Davr Yevropa ilmida axloqni o'rganuvchi aksariyat yo'nalishlar moddiyunchilik asosiga qurilgan bo'lib, **axloqiy me'yorlarning** shakllanishini faqat insonning moddiy (dunyoviy) ehtiyojlaridan keltirib chiqarishga urinadilar. Gedonizm, evdemonizm, utilitarizm, relyativizm axloqiy prinsiplari ayni shunday qarashlarga tayanadi. Ularga ko'ra axloqning negizida baxtli bo'lishga intilish (albatta, bu dunyoda, chunki oxiratda inson o'z erki bilan taqdirini o'zgartira olmaydi), lazzatlanishga intilish (bu lazzat xoh shahvoniy bo'lsin, xoh intellektual), manfaatdorlik, sharoitga moslashish kabi sof dunyoviy maqsadlar nazarda tutiladi. Ammo **F. Nitshe** kabi zukko aql egalari agar yagona tangrining mavjudligi inkor qilinsa, unda insonlar jamiyati uchun axloqning ham ma'nosi qolmasligini tushunib yetdilar.

Milliy ma'naviyatimiz an'analarida shaxs ma'naviyatining asosiy jihatlari — imon, ilm, mas'uliyat, mehrning o'zaro uyg'unligi masalasi ustuvor yo'nalish ekanligi ma'lum. Muayyan tarixiy sabablarga ko'ra Yevropa axloq ilmda ayni shu o'zaro mutanosiblikka yetarli e'tibor qaratilmadi. Natijada, bugungi kunga kelib, ushbu mintaqada ma'naviy-axloqiy sohada juda og'ir muammolar kelib chiqmoqda.

Shaxsning xulqi uning ma'naviyati ta'sirida takomillashib (ya'ni tabiiy xislatlari qusurdan fazilatga aylanib) borgan sari uning axloqi **zamima axloq**dan (insonni xudbinlik sari tortuvchi tarbiya ko'rmagan xulqdan) **hamida axloq**qa (ma'naviy kamolot natijasida go'zallashgan xulqqa) aylanib boraveradi. **Nafs tarbiyasi** — ma'naviy kamolot yo'li bo'lib, axloqi hamidaning shakllanish yo'li hamdir. Ammo ma'naviyat faqat nafs tarbiyasidan iborat emas. Ma'naviyat **imondan** boshlanadi, **ilm** bilan mukammallashadi, **tahliliy imon** orqali inson nafs tarbiyasi (samovospitaniye)ga o'tadi

va oxiri **mehr ma'rifati** orqali ma'naviy kamolotga erishadi. «Axloq — ma'naviyatning o'zagi» degan hikmatning mazmuni shundaki, insonning ma'naviy kamolot darajasi uning, axloqida eng yorqin shaklda namoyon bo'ladi. Agar inson faqat taqlidiy imon darajasida qolgan bo'lsa, u Allohning borligi va birligini tan olgan bo'ladi, buyurilgan farzlarni baqadri imkon bajarishga urinadi, ammo axloqi hamida sohibi bo'lmaydi.

Yuqoridagi mulohazalar I. A. Karimov kitobida bir jumlada bayon etilgan: «G'arb olamida esa odamlarning hayot tarzida jamoaviylikdan ko'ra individualizm, shaxsiy manfaat tamoyillari ustunlik qilishini kuzatish mumkin. Bu ham muayyan, obyektiv ijtimoiy-tarixiy omillar tufayli shakllangan voqelik bo'lib, uni ham inkor etib bo'lmaydi».

Yevropa xalqlari ijtimoiy va madaniy sohalarda o'z tarixiy tajribalaridan kelib chiqib, o'z ajdodlari qoldirgan merosga mos holda, ilmiy andoza va o'lchovlar yaratganlar, ta'rif va tizimlar shakllantirganlar. Biz ulardan kamchilik topishga yoki qoralashga balki haqqimiz yo'qdir. Ammo o'zbekning milliy tafakkuri oxirgi 70 yilda shakllangan deb bo'lmaganidek, bugun endi ma'naviy-axloqiy sohalarda ilmiy mulohazalar yuritish uchun ongimizga kechagi zo'raki joylashtirilgan sun'iy qoliplardan o'ylamay-netmay foydalanishga urinishimiz ham o'rinli emas.

**Yashil ranglar:** «Ommaviy madaniyat» o'zi nima?

**Ko'k ranglar:** «Ommaviy madaniyat» hodisasi asosida birnecha omillarning chatishuvi yotadi. Ulardan **birinchisi** — imonsizlik, o'z insoniy burchi va mas'uliyatini tan olishni istamaslik, befarqlik va loqaydlik. **Ikkinchisi** — sanab o'tilgan qusurlarni oqlashga xizmat qiluvchi «**dunyoni manfaat boshqaradi**» (demak, bu dunyoda har kim o'z foydasi uchun qo'lidan kelgan harakatini qilsa, bo'laveradi, degan) dahriyona (aniqrog'i, xudbinona) tezis («qoida») asosida yashash. Bu ikki omil azaldan bo'lgan. **Uchinchisi** — oldingilaridan kelib chiqadigan **axloqiy relyativizm**, ya'ni dunyoda azaliy

va abadiy qat'iy axloqiy me'yorlar mavjud emas, ko'pchilik o'zini qanday tutayotgan bo'lsa, biz ham shunga qarab ketaveramiz, degan o'ysizlik, **fikriy dangasalik** tamoyili. Va nihoyat **to'rtinchisi** — bugungi axborot vositalarining cheksiz imkoniyatlari sharoitida yuqoridagi Prezident ta'rifiga muvofiq, **befarqlik va o'ysizlik botqog'iga botgan kimsalarning** dunyoni boshqarishga intilayotgan kichik bir guruh qo'lida qo'g'irchoqqa aylanib, **o'zlarining eng tuban hayvoniy xohish va istaklarini ochiqdan-ochiq namoyon qilishni «umuminsoniy axloqiy me'yorlar» darajasiga ko'tarishga urinishlaridir.** Bunday holatlar Yevropa mintaqasi tarixida ilgari ham bo'lgan, ammo hech qachon bu darajada jahon miqyosida keng ko'lam kasb etmagan va bu darajada kuchli targ'ibot imkoniyatlariga ega bo'lmagan edi. Prezident kitobida bu haqda shunday deyiladi: «Shuni unutmaslik kerakki, bugungi kunda inson ma'naviyatiga qarshi yo'naltirilgan, bir qarashda arziyas bo'lib tuyuladigan kichkina xabar ham axborot olamidagi globallashuv shiddatidan kuch olib, ko'zga ko'rinmaydigan, lekin zararini hech narsa bilan qoplab bo'lmaydigan ulkan ziyon yetkazishi mumkin».

«Ommaviy madaniyat» jamiyatda g'oyaviy bo'shliqdan foydalanib biz uchun mutlaqo yot bo'lgan ma'naviy va axloqiy tubanlik illatlarini olib kirishni tezlashtiradi. «Ommaviy madaniyat» niqobi ostida birinchi navbatda axloqiy buzqlik, zo'ravonlik, individualizm, ya'ni faqat o'zini o'ylash, egotsentrizm g'oyalarini tarqatish, shu hisobdan boylik orttirish, axloqsizlikni ma'naviyat deb bilish va aksincha, asl ma'naviy qadriyatlarni mensimasdan eskilik sarqiti deb qarash, boshqa xalqlarning necha ming yillik an'ana va qadriyatlari, turmush tarzining ma'naviy negizlariga bepisandlik bilan qarash, ularni qo'porib tashlashga qaratiladi.

Yuqorida ko'rsatilgan g'oyalar bizning xalqimiz mentalitetiga mutlaqo to'g'ri kelmaydi. Jumladan, axloqiy buzqlik va zo'ravonlikni targ'ib etuvchi filmlarning qanday ta'sir ko'rsatayotganligini xalqimiz anglab yetgan. Inson hayoti,



oila muqaddasligi va yoshlar tarbiyasiga xavf solayotgan yuqoridagi illatlarga qarshi kurashish hammamizning birgalashib harakat qilishimizni ta'minlaydi.

**Yashil ranglar:** Ma'naviy tahdidlar va ularning ta'sir ko'rinishlari qanday?

**Ko'k ranglar:** Yevropa Uyg'onishi (Renessans)dan boshlangan Yangi davr Yevropa ma'naviy muhitiga xos qarama-qarshiliklar kurashi keyin ham davom etdi. XVIII asr fransuz ma'rifatchiligi zaminida shakllangan ateizm yo'nalishi Gelvetsiy (1715—1771), Golbax (1723—1789), Didro (1713—1784) qarashlaridan nemis mumtoz falsafasiga o'tib, Feyerbax (1804—1872) orqali Karl Marks va F. Engelsning murosasiz sinfiy kurash targ'ibiga qaratilgan kommunistik utopiyaga olib keldi. Bunday xatarli rejalarning amalga joriy qilinishi insoniyat uchun naqadar qimmat tushganligi bugun barchamizga ayon bo'lib turibdi. Bu ofatdan endi qutuldik, deb turganida, insoniyat yana yangi, ilgargilardan-da xatarliroq, makkorroq xurujlarga duch kelib turibdi.

«Bugungi kunda dunyoning ayrim hududlarida, — deb kuyunchaklik bilan qayd etiladi Prezident kitobida, — katta ma'naviy yo'qotishlar yuz berayotgani, millatning asriy qadriyatlarini, milliy tafakkuri va turmush tarzi izdan chiqayotgani, axloq-odob, oila va jamiyat hayoti, ongli yashash tarzi jiddiy xavf ostida qolayotganini kuzatish mumkin».

Axloq ilmidagi **relyativizm tamoyili** (ya'ni, axloqiy qoida va me'yorlarning zamona va ijtimoiy muhit bilan bog'liq holda o'zgarib turishini mutlaqlashtirish), inson axloqini mo'tadil tutishda imonning ahamiyatini yetarli hisobga olmaslik XX asr o'rtalaridan boshlab (ayniqsa, 60—70-yillarda Yevropa yosh yigit-qizlari orasida avj olgan ochiq zinokorlikni targ'ib qiluvchi «seksual inqilob» bahonasida) mohiyatan g'ayriinsoniy «axloqiy» (aniqrog'i, g'ayriaxloqiy) me'yorlarning Yevropa muhitida urchib ketishiga olib keldi (shahvatni qo'zg'atishga qaratilgan «moda»larning keng targ'ib

qilinishi, bir xil jins egalari «nikohi»ga qonuniy tus berilishi, kino va telenamoyishlarda ayol yalang'och badani va jinsiy munosabatlarning erkin namoyish qilinishi, zo'ravonlik, buzg'unchilik, qimor, mast qiluvchi ichimliklar targ'iboti va h.k.). Yevropa muhitidagi bunday xatarli tamoyillar turli yo'llar bilan dunyoning boshqa mintaqalariga ham kirib kelmoqda. «Hizb ut-tahrir» singari ekstremistik guruhlar «demokratiya» tushunchasini ayni shunday buzuqchilik sifatida talqin qilib, o'z g'arazli niyatlarini shu yo'l bilan tarjibasiz yoshlarga yuqtirishga urinmoqdalar.

«Hozirgi vaqtda axloqsizlikni madaniyat deb bilish va aksincha, asl ma'naviy qadriyatlarni mensimasdan, eskilik sarqiti deb qarash bilan bog'liq holatlar bugungi taraqqiyotga, inson hayoti, oila muqaddasligi va yoshlar tarbiyasiga katta xavf solmoqda», — deb yozadi Prezident o'z kitobida va bunday xatarli holatdan faqat o'z xalqini emas, balki butun jahon afkor ommasini ogohlantirish lozim deb biladi.

Biz boshqalarga aql o'rgatmoqchi yoki «bu ishing — to'g'ri, bunisi — noto'g'ri» deb hakamlik qilmoqchi ham emasmiz. Biz faqat o'z tengdoshlarimizni turli axborot vositalari orqali yopirilib kelayotgan balo-qazolardan himoya qilmoqchimiz, ular ongi-shuurida ona suti, ajdodlar o'giti, xalq hikmati orqali o'zlashgan mustaqil milliy qadriyatlarga sadoqat, o'z insoniy fazilatlarini dadil himoya qila oladigan jasorat uyg'otmoqchimiz, xolos. Shu bilan birga o'zimizning hayotdagi turli qarashlarga munosabatimizni ham ochiq bayon qilmoqdamiz, zero oshkoralik bo'lmasa, tafakkur erkin bo'lmasa, ma'naviyat sohasida biror salmoqli natijaga hech qachon erishib bo'lmaydi.

«Ma'naviy tahdid deganda, — o'rinli izoh berib o'tadi Prezident, — avvalo, tili, dini, e'tiqodidan qat'i nazar, har qaysi odamning tom ma'nodagi erkin inson bo'lib yashashiga qarshi qaratilgan, uning aynan ruhiy dunyosini izdan chiqarish maqsadini ko'zda tutadigan mafkuraviy, g'oyaviy va informat-sion xurujlarni nazarda tutish lozim, deb o'ylayman».

Jumladan, madaniy ekstremizm — ekstremizmning mafkuraviy ko‘rinishi bo‘lib, kishilar ongini zaharlashga, mavjud dunyoviy tuzumni tanqid qilib, islom davlatini barpo etishga qaratilgan. Ayni paytda missonerlik niqobi ostida boshqa dindagi kishilarni o‘z diniga o‘tkazib, kelgusida ma’lum mintaqada diniy to‘qnashuvlar keltirib chiqarishni maqsad qilib qo‘yadi.

Prezidentimiz topib aytganidek, «kimdir Rahmon izmida yursa, kimdir shayton izmida yuradi», har kimning gunohi ham, savobi ham o‘ziga. Ammo bostirib kelayotgan xavfni ko‘rib turib, ko‘rmaslikka olish, hoziri-yu huzuri, o‘zimning ishim bitsa bo‘ldi-da, o‘zga bilan nima ishim bor, degan kayfiyat bizga to‘g‘ri kelmaydi. Qolaversa, gap bizdan keyin shu yurtning chirog‘ini yoqib o‘tiradigan bolajonlarimiz taqdiri ustida ketayapti.

Vaziyatning murakkabligi shundaki, bugungi kunda yaxshilik va yomonlik o‘rtasidagi kurash va ziddiyatlar faqat saltanatlar, xalqlar va shaxslar o‘rtasida emas, balki har birmizning qalbimizda, ongimizda kechmoqda. Ya’ni bu muammolar faqat yosh avlodgagina taalluqli emas. Dushman ochiq-oydin o‘zini ko‘rsatmaydi: siz maxsus kabel orqali berilib kino ko‘rib o‘tiribsiz, yoki internet orqali muayyan saytlardagi ma’lumotlar bilan tanishayapsiz, ko‘chada turli reklamalar diqqatingizni tortayapti, ehtiyot bo‘ling, sizni kerakli yo‘nalishda «tarbiya» qilishayapti, o‘z qarashlarini turli vositalar bilan ongingizga singdirishayapti. Shunday, «ular ko‘pincha turli niqoblar, jozibali shior va g‘oyalar pardasi ostida ish ko‘radi». Biz esa sal g‘aflatga berilsak, ongimizdagi o‘zgarishlarni o‘zimiz ham payqamay qolamiz. Go‘yoki hech kim bizga tajovuz ham qilgani yo‘q, majbur ham qilgani yo‘q, biz o‘z ixtiyorimiz bilan «mustaqil» ravishda shu «xulosa»ga keldik. Bu yerda ta’sir o‘tkazishning shunday makkorona usullari qo‘llanmoqda-ki, unchamuncha odam g‘aflatda qolishi hech gap emas. Aslida imonli, e’tiborli inson bunday makr-u hiylalarni juda oson

bilib olsa bo‘ladi — ular barchasi insonlar ongining eng tubiga joylashgan biologik (hayvoniy) instinktlarni qo‘zg‘ashga qaratilgan, bunday filmlarda eng ezgu niyatlar ham qo‘lda avtomat bilan amalga oshiriladi, eng ijobiy qahramonlar ham shahvatga beriladi, oddiy hazillar ham o‘zini hurmat qilgan inson uchun haqoratli holatlar shaklida yoki hayosiz iboralarda ifodalanadi.

«Lo‘nda qilib aytadigan bo‘lsak, — xulosa qiladi Prezident, — bunday mafkuraviy xurujlar milliy va diniy tomirlarimizga bolta urishini, ulardan bizni butunlay uzib tashlashdek yovuz maqsadlarni ko‘zlashini, o‘ylaymanki, yurtimizda yashaydigan sog‘lom fikrli har bir odam yaxshi tushunadi».

**Yashil ranglar:** Yoshlar ongini ma‘naviy tahdidlardan himoyalashning samarali yo‘li qanday?

**Ko‘k ranglar:** Insonga faqat atrof-voqelik haqida, odob-u axloq qoidalari haqida bilim berishning o‘zi uning ma‘naviy-axloqiy tarbiyasi uchun yetarli bo‘lmaydi. Unda iroda qudrati, mas‘uliyat tuyg‘usini shakllantirish, ko‘nglida atrof-tabiatga, mehnatga, kasbga, ilmga, o‘zga insonlarga mehr uyg‘otish, dilida ulug‘ maqsadlar tug‘ilishiga erishish lozim. Masalan, tan olib aytish kerakki, Vatan yoki Adolat tuyg‘usi haqida kitoblarda yozilganlarni o‘qib chiqqan odam darhol Vatanning qadriga yetadigan, yoki Adolatga xiyonat qilmaydigan bo‘lib qoladi, deb tasavvur qilish o‘ta soddalik bo‘lur edi. Har bir inson Vatan, Millat, Adolat timsol-tushunchalarining o‘z ruhidagi poydor ma‘naviy qadriyatlarga aylanishi uchun o‘zgalar ibratida sinashi, bu yo‘lda riyozat chekishi, ularga nisbatan ko‘nglida mehr uyg‘onishi zarur. Bunga turli yo‘llar, turli vositalar bilan, birinchi navbatda yosh avlod tarbiyasiga samimiy (chin ko‘ngildan) va izchil yondashuv, tinimsiz izlanishlar bilan erishiladi.

«Bizning ulug‘ ajdodlarimiz, — deb yozadi Prezident, — o‘z davrida komil inson haqida butun bir axloqiy mezonlar

majmuini, zamonaviy tilda aytganda, sharqona axloq kodeksini ishlab chiqqanliklarini eslash o‘rinli deb bilaman».

Shu gapga kichik bir misol:

Ma’lumki, imon-e’tiqod ma’naviyatning umurtqa pog‘onasi hisoblanadi. Xalqimizda bironi «imonsiz» deb atash eng og‘ir haqoratdir. Biz dinimiz islom deymiz, Qur’oni karimda yozilishicha, Alloh bani basharni o‘ziga ibodat qilish uchun yaratgan. Lekin ko‘pchilik islomiy ibodatlar deganda, namoz, ro‘za, zakot, haj amallarini ko‘z oldiga keltiradi. Buyuk tasavvuf piri Bahouddin Naqshband esa Rasululloh (s a v)ning quyidagi hadisini keltiradi: «Ibodati o‘n qismdir, uning o‘ndan to‘qqizi halol rizq topish harakati, qolgan barcha ibodatlar o‘ndan birini tashkil etadi». Ahmad Yassaviy va Abduxoliq G‘ijduvoniylarning piri murshidi hisoblangan shayx Yusuf Hamadoniyni «Hayot mezon» asarida Payg‘ambarimizning yana bir hadislarini keltiriladi: «Musulmon bo‘lmaganlaringizcha jannatga kirmaysizlar, bir-birlaringizga samimiy mehr qo‘ymaganlaringizcha musulmon bo‘lmaysizlar». Shu sababli biz tengdoshlarimizga **imoning** asosiy sharti **halollik, adolat va insonga, tabiatga mehr** deb uqdirishimiz, nafaqat uqdirishimiz, balki shu yo‘lda o‘zimiz ibrat bo‘lishimiz shart.

Prezident kitobida «**inson ma’naviy olamining yuksalishi**» deganda nimani tushunish kerak, degan savolga aniq va lo‘nda javob berilgan: «**Ollohning o‘zi bizga buyurgan komil inson bo‘lish, halollik va adolat bilan hayot kechirish**». Ammo muallif yana ta’kidlaydiki, ushbu qoidani tushunish va e’tirof etishning o‘zi kifoya emas, balki ayni shu e’tiqodga amal qilib yashash — «odamzot ma’naviy boyligini belgilab beradigan asosiy mezon»dir.

Buning uchun yoshlarni har bir ishda yolg‘on qadamlardan, oson yechimlar qidirishdan asrashimiz lozim. Millatimizning buyukligiga, ajdodlarimizning ulug‘ligiga, kelaygimizning porloqligiga ishonch tuyg‘usini mustahkamlashimiz lozim.

Halol va to'g'ri yashash — mehnatsevarlikning mahsulidir.

**Yashil ranglar:** «Erkinlik va demokratiyani olg'a siljitish» nima?

**Ko'k ranglar:** «Erkinlik va demokratiyani olg'a siljitish». Bu g'oyani ko'tarib chiqayotganlar uzoqni ko'zlaydi. O'zlarining milliy va strategik rejalarini amalga oshirish uchun tabiiy resurslarga boy mamlakatlar tanlanadi va ularning mavjud hukumatlariga «demokratiyadan chekinish», diktator kabi «ayblar»ni to'nkab, muxolifat kuchlariga yordam berib, hokimiyatni ag'darib tashlaydi va o'zining aytganidan chiqmaydigan qo'g'irchoq hukumatni o'rnatadi. Dunyoda bunday misollar ko'p.

O'zbekistonga ham shunday urinishlar bo'ldi, lekin xalqimizning onglik darajasi, o'z hukumati bilan jipsligi, ularning manfur niyatlarining amalga oshirishiga yo'l qo'ymadi. Shu sababli Prezidentimiz xalqimizning ma'naviyatini yanada yuksaltirish haqida katta-katta rejalarini ilgari surmoqda.

**Boshlovchi:** Biz ma'naviy tahdidning ma'nosiga chuqur e'tibor beradigan bo'lsak uning ma'lum bir davlat yoki xalqning tinchligi va barqarorligiga qarshi qaratilgan g'oyaviy qarashlar ekanligini ko'ramiz. Ma'naviy tahdid — oldiga yovuzlikni maqsad qilib qo'ygan turli xil markazlar tomonidan biron-bir mamlakatga nisbatan ichkaridan yoki tashqaridan turib bevosita amalga oshiriladigan g'oyaviy buzg'unchilikning bir ko'rinishidir. Ular o'zlarining jirkanch maqsadlariga erishish uchun turli xil usullardan, odamlarning diniy va milliy hissiyotlari, hayotdagi ijtimoiy-iqtisodiy qiyinchiliklardan, shuningdek, zamonaviy texnika vositalaridan ustalik bilan foydalanadilar.

Bugungi kunda ma'naviy tahdid deganda, odamlarning qarashlarini o'zlariga mos yo'nalishga o'zgartirish, buzg'unchi va axloqsizlik g'oyalarini singdirish kabi g'arazli maqsadlar tushuniladi. Ularning bosh maqsadi — ma'lum bir mamlakat xalqini o'z izmiga solib, uning boyligiga egalik qilishdir. Prezident Islom Karimov ta'kidlaganidek, «o'z-o'zidan rav-

shanki, bugungi zamon voqelikka ochiq ko‘z bilan, real va xushyor qarashni, jahonda va yon-atrofimizda mavjud bo‘lgan, tobora kuchayib borayotgan ma’naviy tahdid va xatarlarni to‘g‘ri baholab, ulardan tegishli xulosa va saboqlar chiqarib yashashni talab etmoqda».

O‘qituvchi darsni yakunlaydi va vazifa beradi.

### **TAYANCH SO‘Z VA IBORALAR**

Mafkuraviy vositalar, urush va tinchlik, ekologik falokatlar, ma’naviy qashshoqlik, narkobiznes, terrorizm, globallashuv, baynalmilallashuv, integratsiya, tatalitarizm, demokratlashtirish, insonparvarlik, ilmiy-texnikaviy inqilob, atom energiyasi, informatsion kommunikatsiya, internet, ommaviy madaniyat, ma’naviy tahdid, erkinlik, ma’naviy olamning yuksalishi, globallashuv, relyativizm.